

A large wooden fortress with a tower and a log ramp. The fortress is built of light-colored wood and has a multi-tiered tower with a dark roof and a small flag on top. A steep ramp made of many logs leads up to the fortress. The sky is blue with some clouds. The foreground shows a stone path and a wooden post with a rope.

Зенон Когут
Володимир Мезенцев
Юрій Ситий

**Розкопки у
Батурині 2017.
Реконструкції герба
Пилипа Орлика**

Торонто, 2018

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (КІУС)
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
і.м. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
«ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»

представляють науково-популярне видання:

РОЗКОПКИ У БАТУРИНІ 2017 РОКУ. РЕКОНСТРУКЦІЇ ГЕРБА ПИЛИПА ОРЛИКА

Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий

Упорядник Володимир Мезенцев

Фотографії Юрія Ситого, Володимира Мезенцева, Наталі Ребрової, Юрія Коваленка,
Сергія Дмитрієнка, Тетяни Кербут, Людмили Яснорської, Віктора Кошмала

Комп'ютерна графіка та малюнки Сергія Дмитрієнка і Олександра Бондаря

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
9 Plastics Ave., Toronto, Ontario, Canada M8Z 4B6
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редактор Софія Сосняк
Комп'ютерний дизайн Михайла Гуцмана

Це видання здійснено коштом Фундації “BCU Foundation”
та Дослідного Інституту «Україніка» у Торонті.

© Володимир Мезенцев, 2018
© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2018

На передній обкладинці: Укріплення цитаделі фортеці Батурина XVII ст. Реконструйовано корпорацією
«Укрреставрація» у 2008 р. Фото В. Мезенцева, комп'ютерний дизайн С. Дмитрієнка.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2018

TRIDENT Associates Printing
Українська Друкарня ТРИЗУБ

tel. 905-469-3553 • cell 416-856-2147
1-800-216-9136
tridentprinting@hotmail.com

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василичини (Філядельфія), щедрі меценати Батуринського проекту.

Під час війни в Україні умови для проведення розкопок у м. Батурині Чернігівської області лишаються несприятливими. Незважаючи на це історико-археологічні дослідження міста протягом 2017-18 рр. зробили значний прогрес.

18 років Батуринський проект спонсують Канадський Інститут Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету та Дослідний Інститут «Україніка» у м. Торонті. 2017 р. КІУС підтримав вивчення Батурина козацької доби грантом з Вічного Фонду ім. д-р Івана Іванцева та д-р Мирослави Мисько-Іванців. Колишній директор цього інституту, провідний історик гетьманської держави проф. Зенон Когут є засновником і академічним дорадником Батуринського проекту. Президентом Дослідного Інституту «Україніка» є виконавчий директор Крайової Управи Ліги Українців Канади мгр Орест Стеців.

Щира подяка належить Східноєвропейському Дослідному Інституту ім. Вячеслава Липинського у м. Філядельфії та Фондові Катедр Українознавства при Гарвардському університеті за щедри гранти на археологічні дослідження Батурина 2016-17 рр. У 2005-17 рр. Чернігівська обласна державна адміністрація щорічно виділяла субсидії на розкопки цього міста.

З приємністю відзначимо найщедріших меценатів вивчення батуринських старожитностей, поетесу гетьманського роду Володимиру Василичин (літературні псевдоніми Міра Гармаш та І. Жак) і її чоловіка, мистця Романа Василичина з Філядельфії. Св. п.

пані Володимира відійшла у вічність 2011 р., але пан Роман продовжує благодійну підтримку проекту. Їхні портрети відкривають галерею ілюстрацій наших щорічних буклетів та великих статей в українсько-канадській пресі про досліди Мазепиної столиці. Письменниця Лідія Палій з Торонта, яка щорічно підтримує розкопки у Батурині з 2001 р., склала надзвичайно щедру пожертву на їхнє продовження цього року.

У 2017-18 рр. історико-археологічні студії Батурина і підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова Роман Медик), Ліга Українців Канади – відділ у Торонті (голова Борис Михайлець), торонтський відділ Ліги Українок Канади (голова Галина Винник), Союз Українок Канади – відділ ім. св. княгині Ольги при Українській Православній Катедрі св. Володимира у Торонті (голова Віра Мельник), Кредитова Спілка «Будучність» (персональні подяки головній управительці Оксані Процюк та менеджерці кадрів Христині Бідяк), Фундація «Прометей» (голова мгр Марія Шкамбара), Українська Кредитова Спілка (головний управитель Тарас Підзамецький), український ресторан «Золотий Лев» (власниця Анна Кісіль) та аптека “Healing Source Integrative Pharmacy” (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонті.

З пошаною оприлюднюємо імена приватних осіб у Канаді й Сполучених Штатах Америки, які пожертвували на Батуринський проект у 2017-18 рр. Це є вельмишановні д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Оленка й Славка Негрич, Андрій Гуцуляк, мгр Анна Троян, д-р Юрій Рева, Мирон і Олена Дилинські, д-р Ернест Еващук, Роман та Дарія Пількови, Михайло Гуцман, Віра Мельник, Володимир і Христина Кудрики, Євгенія та Богдан Мельничуки, Галина Кудла, Стефанія й Михайло Ходани, д-р Віктор Палис (Торонто), д-р Юрій Лисик (Ошава, Онтаріо), Марта Олійник (Монтреаль), Андрій Малецький і Мотря Кизич (Нью-Йорк), Алекс Столярський (Оага, Небраска), Майкл-Стівен Хумніцький (Мюрфрісборо, Тенессі) та Оксана Салдит (Денвер, Колорадо). Багато з вищеназваних організацій, фондаций, кредитівок, компаній та високоповажних добродіїв підтримують дослідження Батурина по 15-18 років. Тепло вітаємо чимало приватних осіб у Канаді та США, які уперше щедро пожертвували на проект цього року.

Щиро дякуємо працівникові Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робартс Торонтського університету Василеві Сидоренкові за важливі бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу

Територія колишньої фортеці Батурина з цитаделлю XVII ст. та подолом на березі р. Сейм. Усі аерофото Н. Ребрової, 2017 р.

д-р Володимиру Мезенцеву в досліджах гетьманської столиці, особливо ілюструванню його лекцій і публікацій. Директорка цього Центру д-р Ксеня Кебузинська також допомагає йому в розшуках рідкісних видань.

На особливу подяку заслуговують головний редактор *Гомону України* д-р Олег Романишин, мовна редакторка Софія Сосняк та комп'ютерний дизайнер Михайло Гуцман за публікацію об'ємних і багатоілюстрованих статей про вивчення Батурина у цій поважній газеті 17 років, а також семи буклетів. Д-р О. Романишин та мгр О. Стеців всебічно підтримують Батуринський проєкт у громаді та надають цінні поради. Дослідний Інститут «Україніка» та Ліга Українців Канади зразково організують, рекламують й спонсорують щорічні публічні доповіді В. Мезенцева про

розкопки Мазепиної столиці в українських культурних центрах, громадських установах та церквах Торонта. У березні він прочитав ілюстровані прозїрками лекції про його реконструкцію найранішого герба Пилипа Орлика, печатки козацької старшини та інші археологічні знахідки у Батурині 2017 р. українською і англійською мовами в *Old Mill Toronto* та Інституті св. Володимира.

Запропонований буклет є сьомим випуском у серії подібних щорічних публікацій. В 2011-13 рр. КІУС і «Україніка» спільно фондували видання трьох гарно ілюстрованих брошур Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Володимира Коваленка та Юрія Ситого про результати розкопок Батурина 2010-12 рр., архітектурно-археологічні дослідження й реконструкції

Укріплення, Воскресенська церква, первинна гетьманська резиденція та скарбниця замку-цитаделі XVII ст., реконструйовані 2008 р. на основі археологічних досліджень.

гетьманських резиденцій і культуру козацької еліти Мазепино двору. Автори висловлюють щире подяку Кредитивій Спільноті «Будучність» (персонально головній управительці О. Процюк і менеджерці кадрів Х. Бідяк) та Дослідному Інституту «Україніка» і його президентові О. Стецеву за покриття коштів публікації чотирьох буклетів у 2015-18 рр. Грант на друкування цієї брошури надала Фондація *BCU Foundation* (голова Ради Директорів Р. Медик).

Буклети мають 24-36 стор. українською мовою і 50-80 кольорових ілюстрацій та глясований папір. Ці науково-популярні історико-археологічні праці названих авторів розраховані на широке коло читачів і вчених та рекомендуються усім шанувальникам української старовини.¹ Останні чотири буклети можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті за \$10 кожний (телефон: (416) 516-8223, email:

luc@lucorg.com). Шість брошур розповсюджує Видавництво КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2973, email: cius@ualberta.ca; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/325/sadeibi-ivana-maziepi-u-baturini>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/333/kul%27tura-kozats%27koyi-ieliti-maziepinogheodevoru>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/347/palatsi-ivana-maziepi-ta-kirila-rozumovs'kogheo>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/356/rozkopki-u-baturini-2015-roku>; <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/361/arhaieologheichni-deoslidei-baturina-2016-r>; <http://tinyurl.com/baturyn-booklet-six>).

* * *

У розкопках Батурина 2017 р. брало участь біля 50 студентів та викладачів історичних факультетів Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка (Чернігівський університет) і Глухівського національного педагогічного університету

ім. Олександра Довженка, учні школи № 6 м. Глухова, співробітники Інституту археології Національної академії наук України (НАНУ), Чернігівського обласного історичного музею ім. Василя Тарновського та добровольці з різних міст України. Очільниками Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції є старші наукові співробітники Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського університету д-р Вячеслав Скороход і його заступник Юрій Ситий (науковий керівник експедиції).

Відомий історик Лівобережної України, директор Інституту історії, етнології та правознавства Чернігівського університету проф. Олександр Коваленко надає велику допомогу в керівництві, організації й фінансуванні Батуринської експедиції та публікації її здобутків. Він сприяє проведенню наукових конференцій у Батуринському Національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» і виданню їхніх доповідей. О. Ко-

Портрет гетьмана Івана Самойловича XVIII ст. *Україна – козацька держава*, 2 вид. (Київ, 2007), с. 390.

Плян Батурина з околицями до зруйнування 1708 р.
Реконструкція Ю. Ситого, В. Мезенцева та О. Бондаря,
комп'ютерна графіка О. Бондаря, 2017 р.

валенко готує до друку збірник академічних праць *Батурина старовина*, випуск 5 (9) та організує підготовку колективної монографії з історії і культури Батурина модерного періоду.

Ю. Ситий є провідним польовим дослідником цього міста та головним автором звітів і альбомів ілюстрацій про його щорічні розкопки. Він найбільше публікує статей з різних питань матеріальної культури Батурина XVII-XVIII ст. та презентує свої доповіді на численних наукових конференціях. Учениця Ю. Ситого, д-р Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ) 2017 р. захистила кандидатську (докторську) тезу про керамічне виробництво Мазепиної столиці за даними розкопок і часто виступає співавтором його праць.

Завідувач науково-дослідним відділом Національного заповідника «Глухів» і викладач археології України у Глухівському університеті мгр Юрій Коваленко очолює групу студентів зі свого навчального закладу в складі Батуринаської експедиції. Він проводить археологічні розвідки у Батурині з використанням потужних американських металодетекторів та надає ав-

торам цінні консультації про археологічні знахідки. Разом з В. Мезенцевим і Ю. Ситим Ю. Коваленко опублікував короткі ілюстровані звіти про розкопки у Батурині 2016-17 рр. англійською мовою у виданнях Глухівського заповідника.²

Член експедиції, історик і художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), у співавторстві з В. Мезенцевим, виконав комп'ютерні реконструкції герба Орлика та інші графічні праці. Археолог д-р Олександр Бондар (Чернігівський історичний музей), за консультаціями з Ю. Ситим і В. Мезенцевим, підготував реконструктивні плян і малюнки укріпленої садиби та дворової церкви Івана Мазепи у Батурині. Вони ілюструють це видання.

У 2001-15 рр. экс-директор КІУСу проф. Зенон Когут успішно керував Батуринаським проектом і розбудовував його фонд при тому інституті. Дотепер він лишається консультантом з історії та культури ранньомодерного Батурина, Гетьманщини й козацької еліти. З. Когут є співавтором семи вищезгаданих буклетів 2011-18 рр., підсумкових статей про цей проект та щорічних повідомлень в українсько-канадській пресі про розкопки міста.

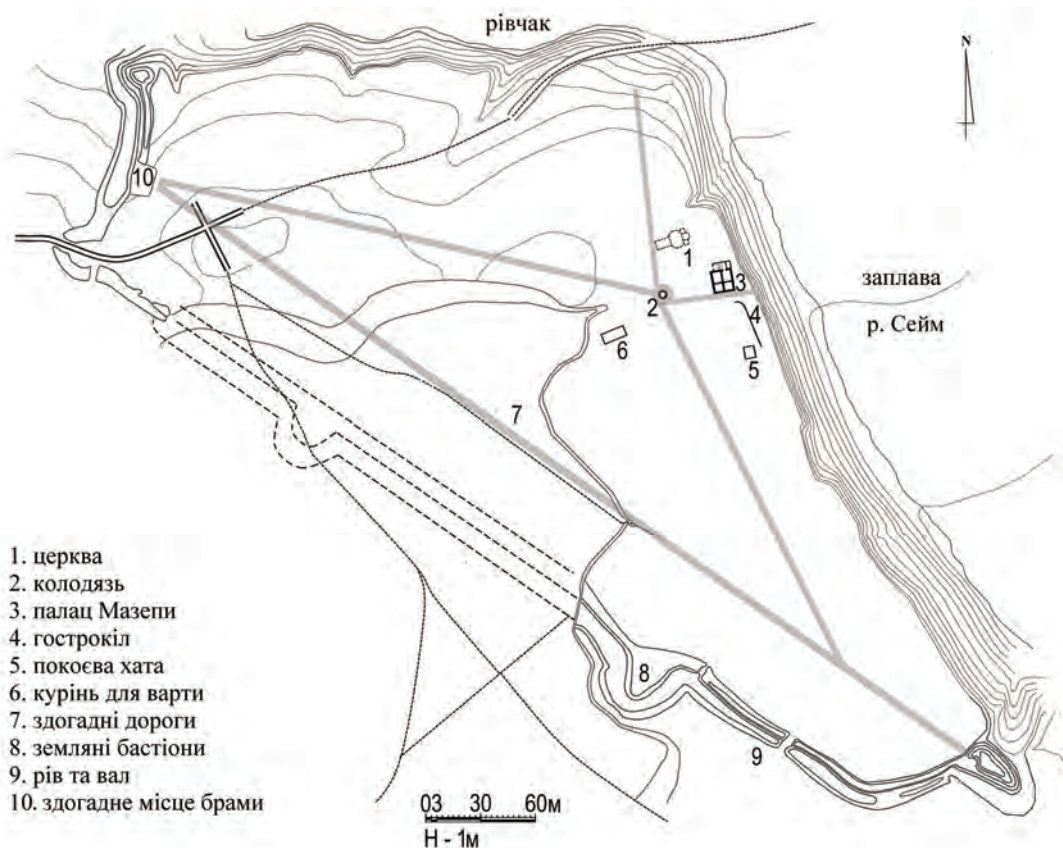
Знаний історик Київської Русі, колишній президент Понтифікального Інституту Середньовічних Студій проф. Мартін Дімінік завідує фондом, що збирає названий інститут на розкопки Батурина. Він бере участь в історичних дослідках міста княжої доби та публікації звітів про його розкопки англійською мовою в академічних виданнях Канади.³

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і канадським виконавчим директором Батуринаського проекту, відповідальним за його фінансування, публікації, публічні лекції та рекламу в Північній Америці. Розбудовує фонди цього проекту при Понтифікальному Інституті Середньовічних Студій та Дослідному Інституті «Україніка». В. Мезенцев спеціалізується у вивченні й реконструкціях втрачених споруд гетьманської столиці та їхнього керамічного декору і впливів на них архітектури й мистецтва України, Речі Посполитої та Західної Європи.

У 2017-18 рр. дослідження В. Мезенцева з археології, історії, геральдики, архітектури і керамічного мистецтва ранньомодерного Батурина й Гетьманщини консультували директор Науково-дослідного інституту історії архітектури й містобудування у Києві архітект

Праворуч: Реставрований палац Розумовського 1799 р.
з двома флігелями та регулярним парком у Батурині.

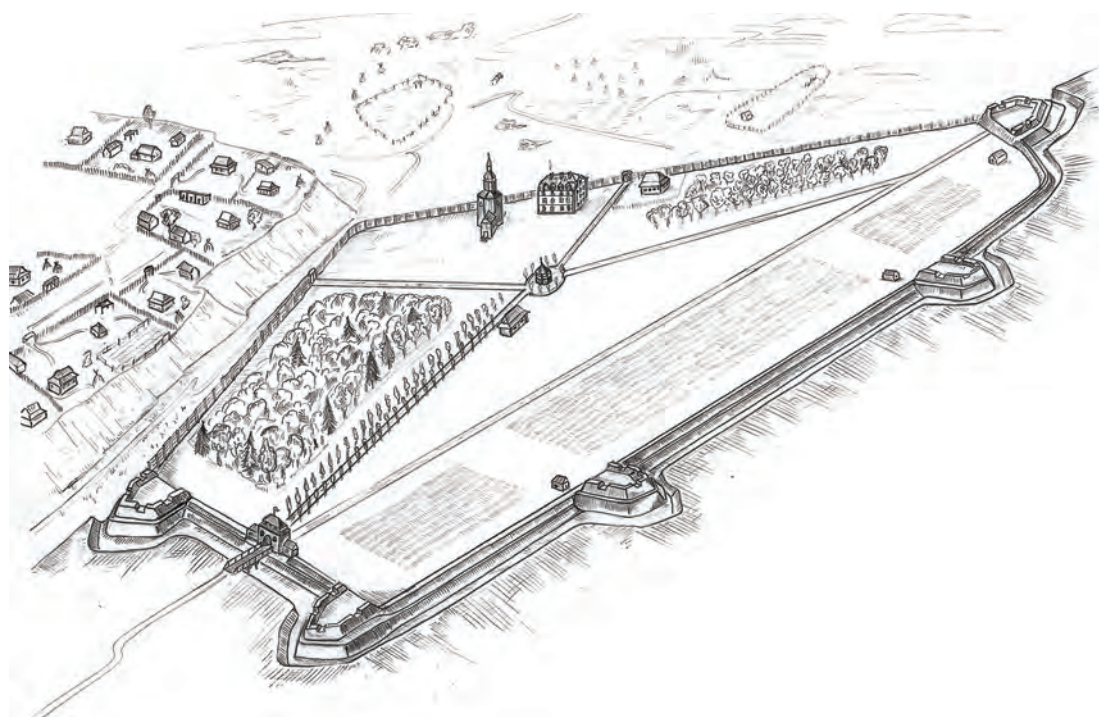
1. церква
2. колодязь
3. палац Мазепи
4. гострокіл
5. покоева хата
6. курінь для варті
7. здогадні дороги
8. земляні бастиони
9. рів та вал
10. здогадне місце брами

Плян залишків укріпленої садиби Мазепи на батуринській околиці Гончарівка за Ю. Ситим, В. Мезенцевим та О. Бондарем. Топографічна зйомка і комп'ютерна графіка О. Бондаря, 2016-18 рр.

ний музей), провідний російський історик козаччини, директорка Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету проф. Тетяна Таїрова-Яковлева та польська мистецтвознавець-керамолог д-р Катаржина Москаль (Музей історії м. Кракова). Щиро дякуємо колегам за співпрацю і важливі поради.

Науковий рівень і кількість публікацій працівників Батуринського заповідника активно зростають. Його генеральна директорка мгр Наталя Реброва, вчений секретар мгр Наталя Саєнко, співробітники відділу археології Андрій Батюк і Каріна Солдатова та архітект Тетяна Кербут співпра-

Сергій Юрченко, старша наукова співробітниця Інституту археології НАНУ д-р Лариса Виногородська, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ, відома мазеполог д-р Ольга Ковалевська, знавець історії та культури Мазепиної доби і гетьманської столиці історик Сергій Павленко (Чернігів), авторитетні спеціалісти з української геральдики й сфрагістики д-р Олег Однороженко (Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАНУ) та д-р Ігор Ситий (Чернігівський історич-

Укріплена головна резиденція Мазепи на Гончарівці та сусідній південно-східній посад Батурина до розорення 1708 р. Гіпотетична графічна реконструкція О. Бондаря, 2018 р.

Рештки валу й рову Мазепиного маєтку на Гончарівці.
Світлина Ю. Ситого.

цюють з членами нашої експедиції і оперативно пересилають потрібні публікації, фото, інформації та інші матеріали з Батурина. Н. Саєнко готує важливу кандидатську тезу «Історична топографія Батурина XVII-XVIII ст.», що буде необхідною дослідникам гетьманської столиці. Минулого року заповідник видав збірку академічних статей *Батуринська старовина*, випуск 6 (10), ред. Н. Реброва, О. Коваленко та ін. (Ніжин, 2017).

Діяльність заповідника сприяла перетворенню Батурина на один з популярних центрів туризму, просвіти та патріотичного виховання українців, особливо молоді. 28-30 червня цього року там започаткували щорічний козацький молодіжний фестиваль БатуринФест під назвою «Шабля». 2017 р. музеї та архітектурні пам'ятки міста загалом оглянуло понад 175,000 туристів, а його Музей археології – 14,138 осіб з України і з-за кордону. У порівнянні до 2016 р. число відвідувачів Батурина збільшилось на 27 тис., а від 2014 р. – на 46 тис.

* * *

Археологічні дослідження території Батурина встановили, що зародком міста була невелика дерево-земляна фортеця, яку побудували для захисту південно-східних кордонів чернігівського князівства наприкінці XI ст. До минулого року археологи вважали, що після її зруйнування монголами у 1239 р. життя там завмерло до XVII ст.⁴ Проте розкопки Батурина 2017 р. дозволили Ю. Ситому і Л. Мироненку уточнити, що поселення на терені міста відродилось у другій половині XIII ст.⁵ У заплаві р. Сейм виявлені селища

скотарів XIV ст.⁶ Але досі відсутні археологічні дані про заселення основної території Батурина у XIV-XVI ст.

Як видно, під час володіння Чернігово-Сіверщиною Великим князівством Литовським в XIV-XV ст. та Московською державою у 1503-1618 рр. фортецю й місто там не відновляли. Це відбулось після переходу Північного Лівобережжя під владу Речі Посполитої у 1618-48 рр. У той період поляки, литвини й білоруси активно переселялись на Чернігово-Сіверщину.⁷ Відбудова Батурина пов'язана з цією колонізацією та державними заходами Речі Посполитої оборонити її східні креси від експансії Московії.

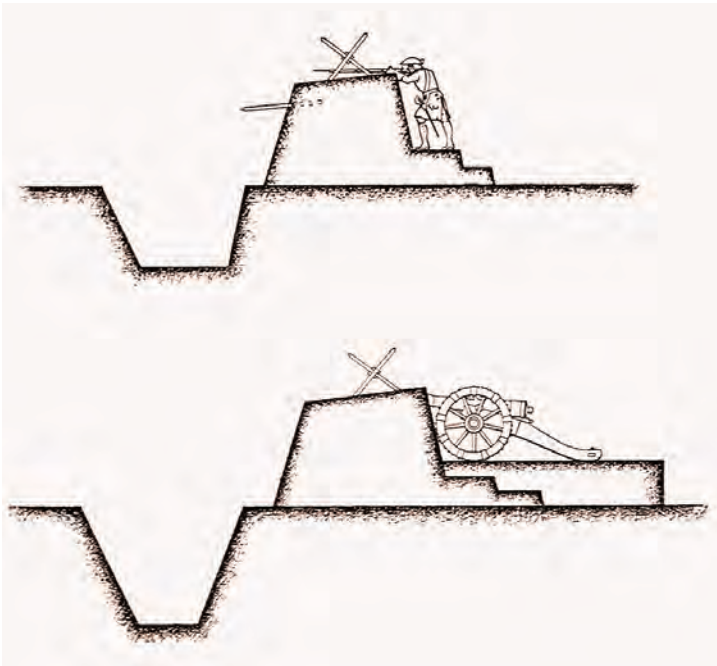
За дорученням польського короля Сигізмунда III Вази, 1625 р. на високому березі Сейму, на місці городища княжої доби, спорудили замок Батурин площею 1.3 га. Тоді поновили вали й рови XII ст., звели дерев'яні стіни, вежі й браму. У замку («дворі панському») знаходились зрубні резиденція польських магнатів, управи королівських осадчих і каштелянів та приміщення для жовнірів і козаків гарнізону.

У 1630-40-х рр. з напільного боку від замку-ци-таделі королівська адміністрація і магнати побудували велику на ті часи дерево-земляну фортецю площею 26.4 га.⁸ На південний схід від фортеці вздовж високого берега Сейму та у його заплаві, на подолі, почали формуватись неукріплені торгово-ремісничі посади.⁹ Розкопки на південно-східній околиці, Гончарівці, виявили залишки слободи гончарів другої чверти XVII ст.¹⁰

1635 р. Батурин згадується у польських джерелах вже як значне укріплене поселення. Він був важливим військово-адміністративним і колонізаційним центром Речі Посполитої на Посем'ї і форпостом на неспокійних кордонах з Московією. За писемними джерелами, магнати, шляхта, жовніри та ремісники з Польщі,

Зачистка профіля валу, рову та ґлясісу гончарівської садиби археологами у 2001 р. Знімок В. Мезенцева.

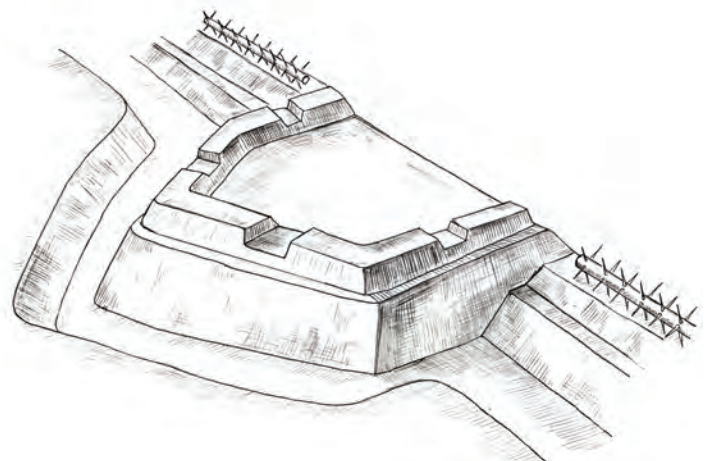
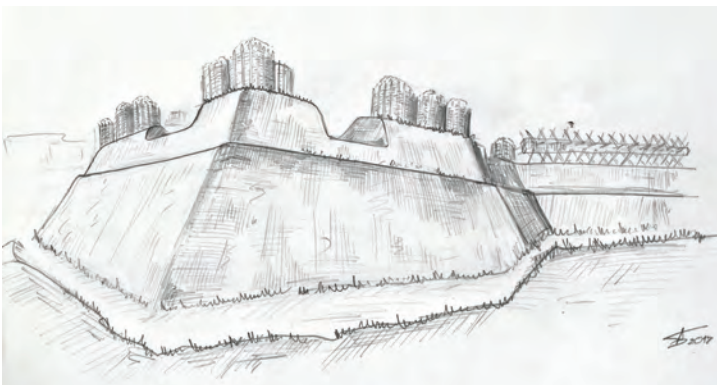
Профілі ровів і валів з дерев'яними палями й рогатками шведських фортифікацій початку XVIII ст. Військовий архів Швеції у Стокгольмі. Фото В. Мезенцева, 2004 р.

Литви й Білорусі переселялись на ці східні кресли. 1625 р. король Сигізмунд призначив осадчого Дригало (Довгялло), мабуть, литвина, володіти Батурином, а 1631-35 рр. Батуринською волостю управляв староста білоруського міста Бобруйська Петро Тризна.¹¹

Дослідники керамічних пічних кахлів XVII-XVIII ст., масово знайдених під час розкопок у Батурині та інших поселеннях Чернігівщини, Л. Виноградська і Ю. Ситий вбачають у їхній орнаментатії і технології впливи таких виробів Литви й Білорусі того часу.¹² Краніологічні обстеження 108 черепів з поховань батуринців XVII-XVIII ст., ексгумованих археологами у 2005-09 рр. та 2015 р., дозволили фахівцеві з фізичної антропології Юрієві Долженкові (відділ біо-

археології Інституту археології НАНУ) виявити спорідненість антропологічних типів жінок Батурина та Латвії. Між чоловіками міста і балтами такої подібності не зафіксовано.¹³ Це вказує на проникнення до середовища місцевого українського населення Батурина балтського етнічного елементу, вірогідно, разом з польськими й білоруськими колоністами. 1561 р. північно-східню Латвію (Лівонію) приєднали до Великого князівства Литовського. У 1569-1629 рр. вона була у складі Речі Посполитої, а пізніше – Шведської імперії.

За Ю. Ситим, 1648 р., коли розпочалась національно-визвольна революція під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648-57 рр.), місцеві козаки повстали й звільнили Батурина від польсько-литовських магнатів та залоги. Археологічні дослідження показали, що тоді спалили «двір панський», а слобода гончарів на Гончарівці припинила існування у середині XVII ст.¹⁴ Під час тої війни деякі колоністи залишились на боці Речі Посполитої чи втекли, як, наприклад, польський шляхтич Криштоф Силич, що володів землею під Батурином. Однак, очевидно, частина польсько-литовських колоністів, включно з шляхтою, залишилась у Батурині, прийняла православ'я і згодом асимілювалась переважаючим українським населенням. Чимало річпосполитських шляхтичів Чернігівщини, зокрема рід Силичів, увійшли до складу козацької старшини в другій половині XVII-XVIII ст.¹⁵ Правдоподібно, що жінки, вихідці з Великого князівства Литовського і Лівонії, у більшій кількості, ніж чоловіки-військовики, пережили війну Хмельницького та Руїну й інтегрувались в українську спільноту Батурина. Цим можна пояснити простежену Ю. Долженком схожість краніологічних типів батуринських і балтських жінок

Фланкуючі земляні бастіони, рови та вали з колодами-рогатками, що захищали резиденцію Мазепи на Гончарівці. Реконструктивні малюнки О. Бондаря, 2018 р.

Бастіон, вал і рів Мазепиної садиби та її оборона гарматним і мушкетним вогнем. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка за реконструкціями О. Бондаря, 2018 р.

XVII-XVIII ст. Нижче покажемо нові археологічні знахідки у Батурині, що свідчать про його торговельні контакти з Латвією/Лівонією того часу.

На підставі порівняльних антропологічних досліджень Ю. Долженко зробив висновки про те, що основне населення ранньомодерного Батурина належало до корінної української людности Чернігово-Сіверщини (центральноукраїнського краніологічного типу) і було спорідненим з мешканцями Київщини, Черкащини, Полтавщини, Сумщини, особливо Волині й Поділля козацького періоду.¹⁶ Це узгоджується з відомостями історичних джерел про інтенсивну міграцію з Правобережжя у Лівобережну Україну в другій половині XVII ст., особливо за Руїни. Наприклад, серед гетьманів, полковників і урядовців Гетьманщини, які мешкали у Батурині до його розорення 1708 р., було багато переселенців із західніх українських земель, що лишались тоді під польським пануванням. Гетьман Пилип Орлик, котрий почав свою кар'єру писарем у Мазепиній столиці, народився і навчався у Литві до вступу до Києво-Могилянської Академії.¹⁷ Тож останні фізико-антропологічні студії вагомо доповнюють історико-археологічне вивчення населення ранньомодерного Батурина, його походження, склад та етнічні, економічні й культурні зв'язки з людністю інших регіонів України, Речі Посполитої та Східньої Прибалтики.

У 1669-1708 рр. Батурин був столицею козацької держави і досягнув апогею свого територіального, демографічного, господарчого й культурного розвитку. Тоді на північний захід від фортеці виріс торгово-ремісничий посад Побожівка. Найбільш розлогий пів-

денно-східній посад розтягнувся вздовж високого берега Сейму на 2 км до околиці Гончарівки.¹⁸

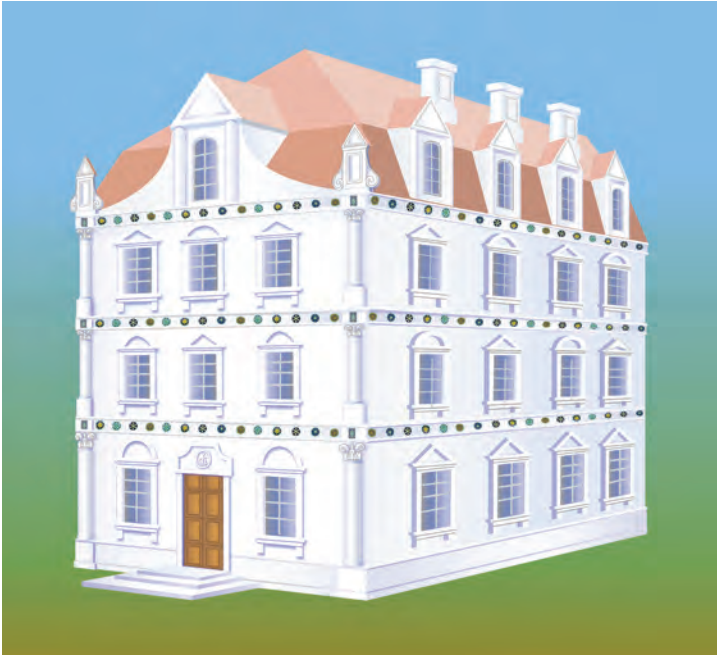
Піднесенню міста сприяли розміщення там гетьманських резиденцій і війська, державної скарбниці, генеральних канцелярії і суду, накопичення капіталів від збирання податків, зосередження у столиці багатих урядовців, козацької старшини, шляхти, духовної еліти, купців, західніх інженерів, майстрів, архітектів та будівельників. Незлічені скарби гетьманів Івана Самойловича (1672-87 рр.) та Івана Мазепи (1687-1709 рр.), що зберігались у Батурині, промовисто описані у козацьких літописах і документах. Процвітання гетьманської столиці також стимулювали її комерційні й культурні відносини з Західньою, Північною й Східньою Європою, які відзначимо нижче. Батурин став відомим на Заході як головне, потужно укріплене й багате місто козацької України та метрополіс найбільш авторитетного у Європі гетьмана і князя Мазепи.¹⁹

Як відомо, 1708 р. він уклав альянс зі Швецією і підняв повстання за невідданість Гетьманщини й Запоріжжя самовладній Російській імперії. Проте шведсько-українська армія не встигла прийти на допомогу повсталому Батурину.

За наказом царя Петра I, численне московське військо під орудою генерала Олександра Меншикова, у складі 24 тис. піхоти та 6 тис. кінноти, напало на Батурин раніше підходу Мазепи з союзниками. Сили нападників учетверо переважали батуринський гарнізон, що нараховував 7.5-8 тис. козаків і сердюків гетьманської гвардії. 1 листопада російське військо безуспішно і з тяжкими втратами штурмувало міську фортецю, але вночі йому вдалось її захопити за допомогою зрадника.²⁰

Видатний український історик XIX ст. Микола Костомаров, спираючись на народні перекази, наводить унікальні й вражаючі відомості про участь в обороні Батурина, окрім вояків, міщан разом з духовенством і жінками, про їхній патріотизм та героїзм. Коли царське військо вдерлось до фортеці, останніх захисників очолив дякон та його донька, які обидвоє полягли у битві.²¹ В описі Батурина 1760 р. також згадується замковий священик о. Василь Пісковський, котрий брав участь у повстанні Мазепи й загинув.²²

М. Костомаров твердить, що історичні джерела та фолклорна традиція одностайно говорять, що військо Меншикова по-варварському поголовно вирізало усіх батуринців від старого до малого, пограбувало й спалило місто дотла. Вість про цілковите

Екстер'єр мурованого палацу Мазепи на Гончарівці до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2016 р.

знищення гетьманської столиці разом з її мешканцями зтероризувала і деморалізувала цілу Україну, тяжко вразила Мазепу та його соратників.²³

За переконливими підрахунками провідного дослідника цієї трагедії С. Павленка, у захопленому Батурині вигубили 11,000-14,000 українських військовиків та цивільних громадян.²⁴ Нові археологічні дані про розорення Мазепиної столиці розглянемо наприкінці праці.

Через півстоліття руїни й запустіння Батурина останній гетьман Лівобережної України Кирило Розумовський (1750-64 рр.) привласнив і відбудував місто та повернув йому статус столиці козацької держави. 1764 р. Російська імперія скасувала Гетьманат. Проте Розумовський продовжував розбудовувати й заселяти Батурин і розвивати його промисловість до кінця свого життя у 1803 р.

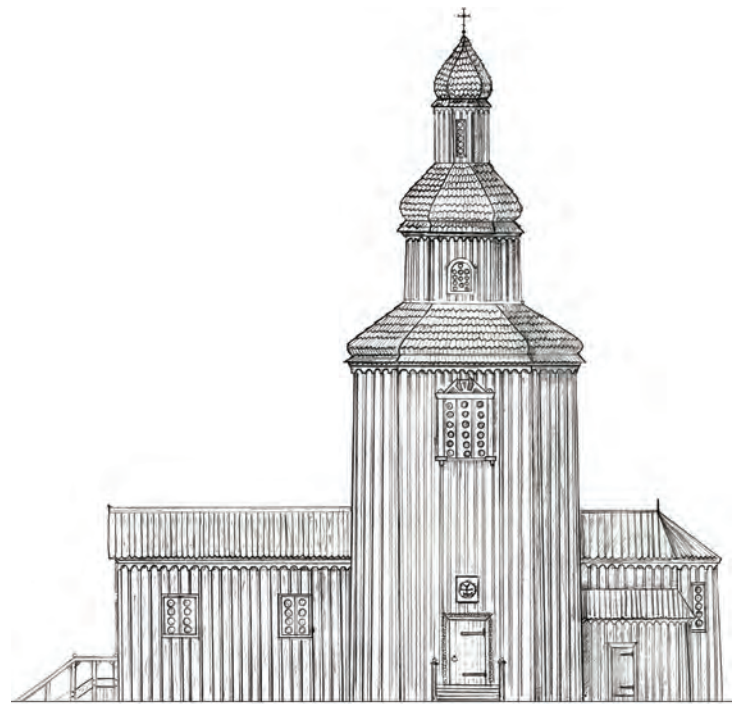
На околицях міста він заснував кілька мануфактур і господарчих підприємств, лісопильню, цеглярню та виробництво інших будівельних і декоративних матеріалів. За В. Мезенцевим, у 1751-53 рр. на північно-західній периферії гетьман спорудив великий дерев'яний одноповерховий палац з домовою церквою і флігелями для прислуги та гостей у пізньобароковому стилі за проектом архітектів Андрія Квасова та, ймовірно, італійця Антоніо Рінальді. Площа того маєтку Розумовського з садом була 8.6 га. Цю гетьманську

резиденцію розібрали 1821 р. Більш розлогу інформацію про перший осідок Розумовського у Батурині та графічну реконструкцію його втраченого дерев'яного палацу представлено у нашому буклеті 2015 р.²⁵

На південній околиці Теплівка Розумовський у 1799-1803 рр. побудував свій найбільш амбітний муrowаний триповерховий палац з двома двоповерховими флігелями. Дизайнером цього шедевру нео-клясицистичної архітектури був шотландський архітект світової слави Чарльз Камерон. Оформлення і малювання інтер'єрів палацу приписують знаому італійському архітектові й декораторові Джакомо Кваренгі.²⁶

Завдяки капітальній реставрації палацового комплексу Розумовського державним коштом у 2005-09 рр., він зберігся до нашого часу. Це є єдина резиденція правителів козацької держави в Україні, яка дійшла до нас і нагадує нащадкам про їхню славу історію і про останнє піднесення гетьманської столиці як відблиск її минулого маєстату. Палац Розумовського є перлиною архітектури Батурина і його головною атракцією для туристів. Там розміщується адміністрація Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», його сховища і картинна галерія. Навколо палацового ансамблю відновлено «французький парк» з алеями, клумбами і газонами регулярного пляну. Ця садиба займала площу 13.3 га.

Після свого останнього піднесення за Розумов-

Південна фасада дерев'яної церкви Мазепиного двору на Гончарівці (перед 1700 р.). Гіпотетична графічна реконструкція О. Бондаря, 2018.

Розкопки залишків цегляного бутового фундаменту (до 1708 р.) біля колодязя гетьманської садиби на Гончарівці. Усі фото розкопок Батурина 2017 р. Ю. Ситого.

ського колишня столиця Гетьманщини занепала й почала відроджуватись у незалежній Україні.

* * *

За дослідженнями В. Мезенцева, між 1696 р. і 1700 р. Мазепа спорудив мурований триповерховий пишно оздоблений палац на околиці Гончарівка, що знаходиться за 2 км від фортеці Батурина. У той час південно-східній посад підходив до меж його садиби.

Свою головну резиденцію на Гончарівці гетьман побудував і прикрасив загалом за стилем зрілого центральноєвропейського барокко. Але західній декор її фасадів збагатили керамічними полив'яними різнобарвними розетками, типовими для сакральної архітектури Києва XVII-XVIII ст.²⁷

2018 р. знавець середньовічної і модерної фортифікації О. Бондар опублікував важливу статтю про оборонні споруди, плянування та забудову цієї Мазепинової садиби. Він також підготував реконструктивні пляни і малюнки цілого комплексу, двох бастіонів та садибної церкви.²⁸

Вірогідно, укріплення маєтку спорудили одночасно з гетьманським палацом. Фортеця Гончарівки розташована на плято високого берега Сейму і має п'ятикутну форму в пляні. Її площа є біля 9 га. Але археологи виявили й дослідили забудову тільки у північно-східній частині, площею біля 2.5 га, де локалізується подвір'я Мазепа. Решта території городища лишилась незаселеною у XVII-XVIII ст. і відводилась під різні посадки.

З півночі маєток захищав рівчак зі струмком, а з північного сходу – стрімкі ескарповані схили берегової тераси. З боку поля, з заходу й південного заходу, його укріпили ровом з гліссом, валом та п'ятьма земляними бастіонами переважно п'ятикутної форми. О. Бондар гадає, що замість дерев'яних стін і веж на валах та бастіонах насипали земляні бруствери, які розмились від опадів і їхні залишки натепер не простежуються. При загрозі нападу на бруствери могли встановити горизонтальні колоди (рогатки), рясно обсажені кілками, або великі кошики, забиті ґрунтом. Вони прикривали мушкетерів на валах і гармашів з гарматами на бастіонах та перешкоджали подоланню цих укріплень штурмуючими.

О. Бондар зробив висновок про те, що полігональні земляні оборонні споруди Гончарівки побудували на кшталт бастіонних регулярних фортець Голляндії, які вважались взірцевими в Європі XVII ст. Вищеписані бастіонні укріплення головної резиденції Мазепа у Батурині є найранішими відомими у Лівобережній Україні. Підсилення їх гліссом також було новим запозиченням з тогочасного західнього воєнно-інженерного мистецтва.

Дослідник вважає садибу Гончарівки першим у Гетьманщині зразком палацово-оборонного комплексу, т. зв. *palazzo en fortezza* («палац і фортеця»), що виник в Італії у XVI ст. і прийшов на зміну середньовічним мурованим і дерев'яним замкам. Такі комплекси поєднували ранньомодерну цивільну палацову архітектуру, яку репрезентували Мазепині покої на Гончарівці, з переважно бастіонними фортифікаціями. З кінця XVI ст. цей тип італійських укріплених вілл

Здогадна підшва мурованого пілону-опори перекриття колодязя Мазепинового маєтку на Гончарівці.

Гетьман Пилип Орлик, творець першої української конституції, у Бендерській фортеці. Художник Артур Орльонов (Київ).
Публікується за дозволом автора.

поширився у Західній Європі та Речі Посполитій. В Західній Україні він з'явився на початку XVII ст.

За графічною реконструкцією гетьманської садиби на Гончарівці О. Бондаря, усі її доріжки, що з'єднували браму з bastiонами й спорудами, були прямі. Вони ділили територію маєтку на ділянки майже правильних геометричних форм: підпрямокутну, трикутні та трапецієвидні. Між алеями вчений згодом розмістив фруктовий сад, березовий гай та орне поле, відомі там за описами Батурина XVIII ст. Він відзначив, що відтворена ним мережа доріжок Мазепиної садиби нагадує регулярне розпланування т. зв. «французьких парків», яке, наприклад, відновили у палацово-парковому ансамблі Розумовського на Теплівці. Дизайн таких насаджених парків і садів з геометричними формами клюмб і газонів та прямими чи фігурними алеями був модним у Франції в добу барокко й походить з ренесансної Італії. За О. Бондарем, виявлене ним регулярне планування гончарівської садиби

Мазепи з садом і гаєм є найранішим відомим зразком у Центральній Україні.

На серії гравюр Івана Щирського, що вийшли у світ в друкарні Києво-Печерської лаври 1705 р., є зображення мурованого палацу та регулярного барокового саду з симетричним розташуванням прямокутних, трикутних і фігурних клюмб у Харкові. Маєток належав харківському полковникові Федорові Захаревському. Проф. Дмитро Степовик вважає ці твори рідкісними для української графіки того часу краєвидами саду регулярного планування з окультуреною природою. Але, на думку мистецтвознавця, Щирський створив такий ідеальний образ саду за мотивами пейзажних гравюр західних мистців.²⁹

Графічна реконструкція О. Бондаря дозволяє у світлі останніх досліджень візуально уявити головну резиденцію володаря України з її передовими для Гетьманщини кінця XVII ст. bastiонними полігональними земляними укріпленнями, регулярним розплануванням палацово-оборонного й садового комплексу та будівлями, розкопаними натепер археологами. Мазепа міг замовити створити свій осідок на Гончарівці за взірцями тогочасних фортець і барокових палацово-паркових ансамблів Заходу. Він бачив їх під час його служби при королівському дворі у Польщі та дипломатичних місій, навчання й подорожів до Німеччини, Голляндії, Франції та Італії у 1650-60-х рр.³⁰

Багаторічні археологічні дослідження не виявили на Гончарівці слідів бойових дій і людських останків. На думку В. Мезенцева, гарнізон Батурина перед нападом переважаючого російського війська лишився недостатнім для оборони фортеці міста і окремо

Цегляний фундамент XVIII ст., розкопаний археологами на оселі Орлика у Батурині 2017 р.

Будинок полковника Ю. Дарагана середини XVIII ст. на околиці Покорщина в смт. Козельці Чернігівської обл. Світлина В. Мезенцева.

садиби Мазепи на Гончарівці. Тому усіх захисників зосередили на одній фортеці. Тим більше, що вона була просторішою і саме там Мазепа зберігав арсенали зброї, військового спорядження та запаси провіанту, зокрема розкопані археологами великі зерносховища, на випадок облоги і для підтримки виснаженої союзної шведської армії.

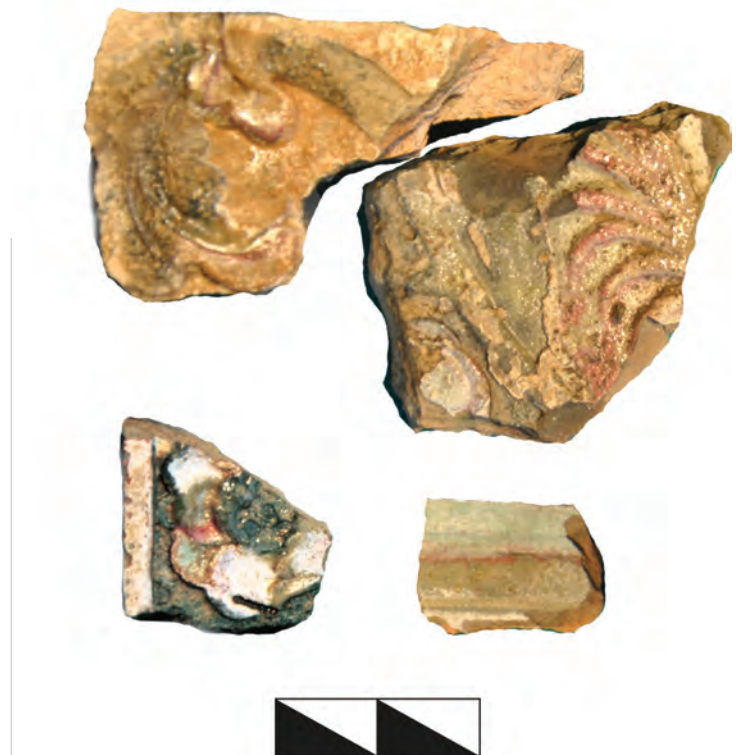
Частина сердюків-охоронців і слуг гетьманського маєтку на Гончарівці та козацьких старшин пішла з Мазепою до шведської армії. Решта, як гадаємо, до облоги перейшла до фортеці й перевезла туди гармати, іншу зброю та боеприпаси і там загинула разом з іншими захисниками й міщанами Батурина. О. Бондар твердить, що артилерійський обстріл з бастіонів був основою оборони укріплень Гончарівки.³¹ Ю. Ситий також вважає, що перед нападом Меншикова гармати

звідти вивезли і без них захистити такі бастіонні земляні фортифікації було неможливо. Тож археологи одноставно гадають, що московське військо зайняло обезлюднену садибу Мазепи на Гончарівці без бою, пограбувало й спалило його багатий палац.

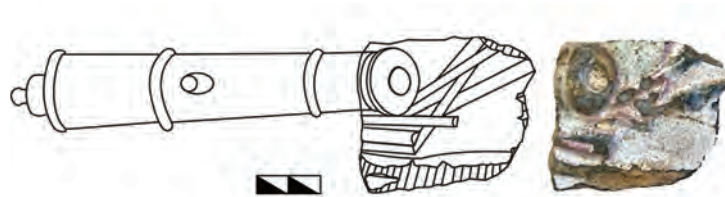
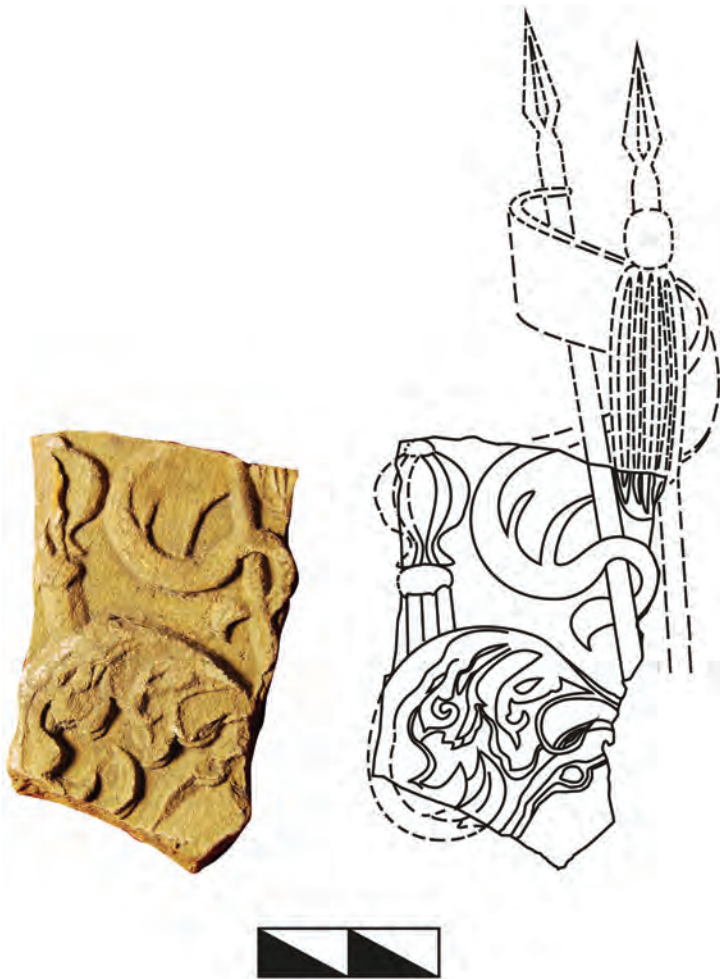
Писемні джерела неодноразово повідомляють про дерев'яну церкву цього маєтку. Її побудували перед 1700 р. Після розорення Мазепиної резиденції храм більше не діяв і стояв пустою серед руїн порожнього двору до середини 18 ст. Після 1760 р. згадки про нього у документах зникають.

Член Батуринської експедиції археолог Роман Луценко (Чернігівський університет) керував розкопками залишків тої церкви у 2011-15 рр. і гіпотетично відтворив її плян. Вона стояла приблизно за 30 м на північний захід від палацу і мала середні розміри, не менше 19 x 11 м.³²

2018 р. О. Бондар підготував гіпотетичну графічну реконструкцію об'єму церкви Мазепиної садиби, яку вперше надруковано у цій брошурі. Вона створена на основі пляну храму Р. Луценка 2015 р. з урахунком аналогічних форм дерев'яної архітектури первинної Успенської церкви 1709 р. у с. Сваричівці Ічнянського р-ну та Воскресенської церкви в смт. Любечі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл., спорудженої за сприянням Мазепи 1694 р.³³

Фрагменти теракотових та полив'яних поліхромних пічних кахлів 1700-08 рр., знайдені на місці садиби Орлика у Батурині в 2016-17 рр. Знімки Ю. Ситого і Ю. Коваленка.

Фрагмент глянзованої кахлі 1700-08 рр. з рельєфами жерла гармати та, можливо, ратищ списів, прапорів чи бунчуків, знайдений на оселі Орлика 2016 р. Фото Ю. Коваленка, промальовка зображень і гіпотетична графічна реконструкція цілого ствола гармати В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2018 р.

Малюнки гетьмана з булавою і полковника з пірначем XVIII ст. за Олександром Рігельманом.

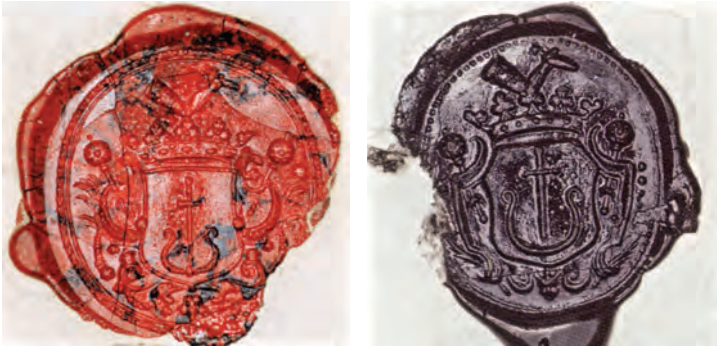
Уламок теракотової кахлі початку XVIII ст., знайдений на подвір'ї Орлика 2017 р. Фото Ю. Ситого. Промальовка рельєфних зображень і гіпотетична графічна реконструкція частин пірнача, корогви, бунчука та листа аканту В. Мезенцева і С. Дмитрієнка, 2018 р.

Мазепин герб, облямований рельєфними зображеннями зброї, військового обладунку, бунчуків та знамен, на срібних позолочених шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці 1695 р. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Знімок В. Мезенцева.

Герб миргородського полковника Д. Апостола з рельєфними зображеннями пірначів, шабель, прапорів і гармат по боках на срібному окладі ікони, який він фундував. Фотоархів С. Таранушенка у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського в Києві.

Відбитки печаток на сургучі з родовим гербом Орлика на листах гетьмана 1716 р. (зліва) та його дружини Ганни 1719 р. Зберігаються у Швеції. *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries)*, Kyiv, 2010, pp. 153, 155.

Згідно реконструкції О. Бондаря, храм Гончарівки був тридільним, одноверхим і вежоподібним й складався з вітварної частини, центрального восьмигранного зруба з заломом, банею і ліхтарем та прямокутного бабинця. Він мав п'ятигранну вітварну апсиду, орієнтовану на північний схід. З боків до неї прилягали малі підквадратні жертovníк і паламарня. Очевидно, стіни склали з брусів й обшили шалівкою. Так, дизайн церкви головної Мазепиної резиденції у Батурині належав до народньої дерев'яної монументальної культової архітектури Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст.

Однак цей храм мав незвичайне для дерев'яних споруд геральдичне оформлення, що зображено на

Фрагменти керамічних полив'яних поліхромних кахлів кінця XVII – початку XVIII ст. з рельєфними рослинними орнаментами на темно-синьому тлі, знайдені археологами на батуринській фортеці та садибі В. Кочубея у 2004-05 рр. Фото В. Мезенцева.

реконструкції О. Бондаря. Вірогідно, на його фасаді понад входом встановили масивну керамічну плиту з рельєфним гербом і монограмою Мазепи у рослинно-квітковому облямуванні та кириличним написом, де відзначено фундацію ним церкви і дату її побудови

Уламок теракотової кахлі 1700-08 рр. з частиною рельєфного герба Орлика «Новина», знайдений на його оселі 2014 р. Музей археології Батурина. Знімок Т. Кербут. Гіпотетичні графічна і різнобарвна реконструкції герба Орлика до 1708 р. В. Мезенцева та С. Дмитрієнка. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2018.

Розкопки залишків південної прибудови до комплексу адміністративних споруд Розумовського на маєтку В. Кочубея у Батурині.

чи освячення. Герб там міг бути позолоченим, а тло плити побіленим. Великий кутовий уламок цієї деталі знайшли під час розкопок на південь від палацу Гончарівки у 2011 р.

Вона подібна до цілої прямокутної керамічної меморіальної заставної дошки розміром 68 x 58,5 x 5 см, яка прикрашала фасад над входом до мурованої церкви св. Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму XVII-XVIII ст. На ній добре збереглися майстерні рельєфні герб і монограма Мазепи та повний напис, що прославляє гетьмана за фінансування спорудження храму колегіуму в 1700-02 рр. Зараз ця меморіальна дошка експонується на виставці ікон та портретів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». 2012 р. С. Дмитрієнко і В.

Мезенцев опублікували їхню комп'ютерну реконструкцію її первинного вигляду з позолоченим гербом Мазепи, вписаним у вибагливий теракотовий вінок з соковитим квітковим орнаментом та побіленим фоном.³⁴ Опорядження храму Гончарівки подібним рідкісним дорогим геральдичним барельєфом з рослинно-квітковим декором і ктиторським написом говорить про непересічне значення церкви головної гетьманської столичної резиденції, незалежно від її дерев'яної народної архітектури.

Раніше дослідники уявляли, що палац був єдиною мурованою спорудою Мазепиного подвір'я на Гончарівці, а інші його будинки були зрубними. Однак минулого літа археологи відкрили там рештки досі невідомої цегляної будівлі.

Розкопані цегляні фундаменти південної прибудови третьої чверти XVIII ст. (зліва) та, згодом, господарчої споруди кінця того століття, виявленої у південно-східній частині Кочубеєвого двору 2017 р.

Мурована канцелярія Київського козацького полку в Козельці 1756 р. Світлина В. Мезенцева.

За 19 м на захід від місця палацу знаходиться овальна у пляні западина від засипаного колодязя гетьманської садиби, довжиною 13 м, шириною 6 м і глибиною 1.7-2 м. 2017 р. загін експедиції під керівництвом Р. Луценка за 3.5 м на північ від краю западини розкопав фундамент. В пляні він має підквдратну форму, розміри 2.5 x 2.7 x 0.5 м і заглиблений у культурний шар до материка. Фундамент муровано технікою бутової кладки з битою цегли, залитою вапняковим розчином. У товщі кладки виявили залишки горизонтально покладеної деревини від субструкцій. Зазвичай їх використовували у муруванні підмурків і стін середньовічних та ранньомодерних монументальних будинків.

Р. Луценко та Ю. Ситий датують спорудження фундаменту кінцем XVII – початком XVIII ст. і відносять цю будівлю до комплексу Мазепиної садиби. Ще не вдалось встановити чи зруйнували її 1708 р. Дослідники міркують, що розкопана кладка була фундаментом одної з кількох потужних опор переkritтя колодязя, які оточували його навколо.³⁵

В. Мезенцев згідний, що вищеописана підквдратна широка цегляна плятформа схожа на підмурок підпорного пілону, радше, ніж на фундамент житлового або службового приміщення. Спокусливо припустити, що то була споруда над колодязем, подібна до цегляної ротонди над фонтаном «Самсон» 1749 р. на Подолі у Києві. Фонтан зі скульптурою біблійного Самсона, котрий бореться з левом, увінчали півсферичною ко-

Керамічні пічні кахлі, розписані глянзурою на кшталт голландської художньої майоліки другої половини XVIII ст., з розкопок решток південної прибудови до урядових споруд Розумовського. Фото усіх археологічних знахідок 2017 р. Ю. Ситого.

Полив'яні монохромні та розписані кахлі, ймовірно, виготовлені у Батурині в другій половині XVIII ст. Розкопки фундаментів південної прибудови до адміністративного комплексу на садибі В. Кочубея у 2017 р.

Бронзовий та срібний натільні хрести з рельєфними й гравірованими орнаментами і літерами XVII-XVIII ст. Розкопки на фортеці (лівий хрест) та Кочубеєвому подвір'ї 2017 р.

пулою, яка спиралась на чотири прямокутні у пляні цегляні пілони з прилеглими колонами на масивних п'єдесталах. Цю своєрідну архітектурну пам'ятку українського барокко знесли большевики у 1934 р., але її репліку встановили на тому ж місці 1982 р. Подальші розкопки решток споруди біля колодязя Гончарівки перевіряють і уточнюють попередні версії про її конструкцію, атрибуцію, аналогії, час побудови і руйнації.

Як відомо, Пилип Орлик був особистим секретарем, найближчим помічником і дорадником Мазепи й користувався його особливою прихильністю та довірою. У дописах генерального судді Василя Кочубея царським властям на Мазепу 1707-08 рр. донощик звинувачує Орлика як найбільш заангажованого у таємну дипломатичну підготовку зриву гетьмана з Москвою.³⁶ В 1700-07 рр. Орлик працював старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії у Батурині, а 1707-08 рр. – генеральним писарем (канцлером) в уряді Мазепи. Він продовжував вірно служити гетьманові під час повстання і емігрував з ним до Молдови. Після смерті Мазепи у 1709 р. Орлика одностайно обрали наступним гетьманом у екзилі (1710-42 рр.). Він очолив першу українську політичну еміграцію і до скону самовіддано боровся за самостійну конституційну Україну в союзі з європейськими державами.³⁷

Мазепа пожалував Орликові двори, млини та інші маєтності у Батурині, його околицях та різних землях Гетьманщини.³⁸ Описи Батурина 1726 р. і 1760 р. згадують подвір'я «зрадника Орлика», що стояли у пустці без огорожі від погрому міста 1708 р. до середини XVIII ст. За Розумовського ті пустирі зайняли нові поселенці. В описі міста 1750 р. зустрічаємо

«місцевість Орликівщину», «передмістя Орликівщину» і «ліс Орликівський», де, імовірно, були резиденція й земельні володіння родини Орлика у Батурині та околицях до 1708 р.³⁹ Однак за цими писемними повідомленнями не було можливим локалізувати його садибу.

2017 р. археологи уперше виявили залишки споруди, яку є підстави ідентифікувати з житлом знаменитого українського державника, дипломата і літератора. Воно знаходилося на північно-західньому посаді Батурина, що у XVIII ст. називався Побожівкою,⁴⁰ на садибі по вул. Тараса Шевченка, 13.

Торік загін Батуринської експедиції на чолі з археологом Олександром Терещенком (Чернігівський університет) частково розкопав там фундамент, споруджений з битої цегли на вапняковому розчині. Ширина фундаменту понад 1 м. Його заглиблено у материковий ґрунт на 20 см. Дослідник припускає, що верхній шар фундаменту і цоколь змурували з цілої цегли, але після руйнації споруди цеглу розібрали для перевикористання.

Очевидно, це житло мало зрубні стіни та один поверх без підкліту. Прикладом подібної заможної одноповерхової хати, складеної з брусів на цегляному цоколі й потинькованої, є садибний будинок середини XVIII ст. полковника Київського козацького полку Юхима Дарагана та його дружини Віри, сестри гетьмана Розумовського. Вказана пам'ятка збереглась у Покорщині, околиці смт. Козельця Чернігівської обл.⁴¹

Археологічні дослідження на Побожівці показали, що той посад заселився з кінця XVII ст. Цегла з розкопаної споруди датується за розмірами кінцем XVII – початком XVIII ст.⁴² Однак Ю. Ситий відносить знайдені там фрагменти пічних кахлів до 1700-08 рр. Нові розкопки решток того житла визначають остаточно час його спорудження, плян і параметри.

Під час минулорічних розкопок фундаменту оселі Орлика та археологічних розвідок на цьому місці, проведених Ю. Коваленком 2016 р., знайшли чимало уламків кахлів. Ю. Ситий вважає їх місцевою продукцією Батурина початку XVIII ст. На його оцінку, досконалий технічний і художній рівень кахлів грубої роботи Орлика наближається до якості таких деталей палацу Мазепи на Гончарівці. Але вони не копіювали гетьманські зразки, а відзначаються оригінальністю декору. Тож кахлі, знайдені на резиденції Орлика, є цінними творами керамічного ужиткового і геральдичного мистецтва Мазепиної столиці.

За Ю. Коваленком, хата Орлика мала не менше

Бронзовий перстень зі скляною печаткою кінця XVII – початку XVIII ст., знайдений на фортеці 2017 р.
Макрофото відбитків печатки на воску та промальовка рельєфного зображення С. Дмитрієнка.

двох ogrivальних печей, а В. Мезенцев допускає, що їх було три-чотири. Одна була облицьована дорогими кахлями з вишуканим рельєфним рослинно-квітковим орнаментом, забарвленим білою, зеленою та, імовірно, синьою поливою. Другу грубу прикрашали теракотові кахлі без емалі зі сжжими майстерними рельєфними рослинними візерунками.

На деяких кахлях глянзура обгоріла. Це свідчить про спалення резиденції Орлика, очевидно, під час розгрому Батурина московським військом.

В процесі розкопок фундаменту його оселі у 2017 р. Ю. Коваленко знайшов невеликий фрагмент теракотової кахлі з рельєфними зображеннями частин пірнача, стилізованої козацької корогви з ратищем, можливо, бунчука (штандарта козацького війська і символа гетьманської влади, який козаки перейняли від татарів і турків) та декоративного листа аканту в бароковому стилі. 2016 р. на тому місці він знайшов менший уламок полив'яної кахлі з рельєфним зображенням жерла гармати та, правдоподібно, ручної зброї, атрибуція конкретних видів якої дискутується дослідниками. Мабуть, прямі валики там зображають ратища списів, прапорів, бунчуків, гарматного банника тощо.

Ю. Коваленко справедливо твердить, що на двох описаних кахлях представлено т. зв. «арматуру»: зброю, козацькі клейноди і військове спорядження. Таку інтерпретацію сюжетів на знайдених кахлях підтримали й розвинули В. Мезенцев та С. Дмитрієнко. Вони підготували промальовки обох фрагментів і комп'ютерні графічні реконструкції розбірливих зоб-

ражень там видів зброї та клейнодів, які опубліковані у цій праці.

Подібні зображення гармат, списів, пірначів, булав та іншого озброєння, військової амуніції, прапорів, корогов, бунчуків і броней були досить поширеними в оформленні гербів української шляхти, гетьманів, полковників та козацької старшини у другій половині XVII-XVIII ст. Найбільше такої декоративної арматури бачимо на їхніх геральдичних емблемах на гравюрах та на деяких срібних і позолочених окладах ікон і шатах кіотів.⁴³

Однак В. Мезенцев відзначив, що вона невідома на інших ранньомодерних пічних кахлях України, Речі Посполитої й Московії. Численні зображення там гербів не комбінували з арматурою. Так само не зустрічаємо її на гербах еліти Гетьманщини, зокрема Мазепиних, виконаних на дереві, гаптуванні, литих гарматах і дзвонах, кухлях та на спорудах у техніці керамічних і тинькових барельєфів. Показово, що арматура відсутня у пишних композиціях герба Мазепи на масивних керамічних плитах, які прикрашали фасади церкви св. Іоанна Чернігівського колегіуму та палацу Гончарівки, а також на різьблених дерев'яних дверях 1694 р., знайдених на Чернігівщині.⁴⁴ Це дозволяє В. Мезенцеву вважати, що виявлений і реконструйований мотив арматури на кахлях груб резиденції Орлика є унікальним і не має аналогій серед кахлів та інших керамічних виробів України й польсько-литовської держави Нового часу. Але відомо, що саме цей гетьман новаторські запровадив зображення зброї

Керамічні глянуровані народні іграшки XVII-XVIII ст., знайдені у Батурині 2017 р.

і клейнодів на печатках зі своїм родовим гербом та емблемою Війська Запорізького.

Знаний спеціаліст з геральдики й сфрагістики козацької України д-р Ігор Ситий встановив, що Орлик після еміграції до Швеції у 1715 р. замовив там дві печатки з трохи відмінними дизайнами свого шляхетського герба «Новина» для завірення приватних листів. Збереглося дві відбитки цих печаток на сургучі на листах гетьмана 1716 р. та його дружини Ганни 1719 р. На обох печатках Орлик додав симетричні зображення двох булав обабіч геральдичного щита і так відзначив свій статус відповідними інсигніями гетьманської влади.

І. Ситий також показав, що Орлик для затвердження офіційних державних документів вживав печатку Війська Запорізького з образом козака з мушкетом на плечі. Вона схожа на державну печатку Мазепи зразків 1687 р. та 1705 р. Однак до 1713 р. Орлик у нижній частині тої печатки, під ногами козака, уперше додав арматуру: спис, пірнач, булаву, корогви, бунчук і гармату.⁴⁵

Інший відомий фахівець з історії еліти, геральдики й сфрагістики середньовічної та ранньомодерної України д-р Олег Однороженко підтверджує, що з другої половини XVII ст. на деяких печатках з гербами шляхти Гетьманщини і Речі Посполитої з'являється мотив арматури. У Бібліотеці князів Чарторийських у м. Кракові в Польщі він знайшов документ, завірений відбиткою державної печатки часів гетьмана Орлика, де показано арматуру.⁴⁶

Звернемо увагу на те, що ті самі зразки зброї та клейноди, які зображено на державній військовій печатці гетьмана Орлика, виявлено на двох фрагментах кахлів з його садиби у Батурині й графічно їх відтворено. Це дає підстави В. Мезенцеву припускати, що Орлик застосував подібну арматуру для оформлення

свого родового герба ще тоді, коли служив реєнтом Військової канцелярії чи пізніше генеральним писарем у Мазепиній столиці до її падіння у 1708 р. Проте, як вказувалось вище, на ранньомодерних керамічних кахлях України та її сусідів такий сюжет був неприйнятним і новація Орлика не дістала продовження й розповсюдження у їхній орнаменталіці.

2014 р. на місці садиби Орлика у Батурині знайшли велику частину теракотової пічної кахлі з його родовим гербом «Новина». В. Мезенцев і С. Дмитрієнко підготували промальовку рельєфних зображень на кахлі та на їхній основі гіпотетично реконструювали технікою комп'ютерної графіки найраніший відомий керамічний герб Орлика до 1708 р. Його уперше надруковано в цій брошурі. Автори реконструкції запозичили геральдичні елементи, втрачені на кахлі, з герба гетьмана на відбитках його печаток зі Швеції, а саме – корону, ногу лицаря та прийом фланкування щита двома булавами. Для кольорової версії дослідники використали описи герба «Новина»⁴⁷ з урахунком набору кольорів поливи кахлів Батурина та інших міст Гетьманщини Мазепиної доби.

За реконструкцією В. Мезенцева і С. Дмитрієнка, герб Орлика на його грубі з глянурованими поліхромними кахлями міг мати наступні рельєфні геральдичні символи, декор та забарвлення. У центрі композиції знаходився блакитний фігурний щит із зображенням стилізованої золотої/жовтої ручки від казана. Зверху між дугами ручки вертикально вставлено оголений срібний/білий меч із золотим руків'ям. Щит увінчує золота корона, над якою поставлено зігнуту в коліні ногу лицаря у срібній броні з острогом.

На кахлі щит з обох боків облямовують пальмові гілки, що перехрещуються під ним. Нижче розміщено вигнуті стебла рослинного орнаменту в бароковому стилі. Гілки й стебла забарвили зеленим.

Тло цього герба Орлика могло бути темно-синім за аналогіями з керамічними полив'яними різнокольоровими плитами з гербом Мазепи, що оздоблювали екстер'єр його вілли на Гончарівці.⁴⁸ У 2004-05 рр. на батуринській фортеці та маєтку В. Кочубея археологи знаходили глянуровані пічні кахлі Мазепиноного часу з чепурними рельєфними рослинними візерунками і кобальтовим фоном. Один фрагмент полив'яної поліхромної кахлі з рельєфом квітки, знайдений на садибі Орлика 2016 р., також має тло подібного темного кольору.

Відзначимо, що синя і блакитна емалі були найдорожчими у ранньомодерній Україні та Європі й

вважались показником достатку. Наприклад, кахляні печі, прикрашені блакитною і бірюзовою глязурою, були у палаці Мазепи на Гончарівці та кам'яниці В. Кочубея. Тільки в покоях гетьмана археологи знайшли унікальні керамічні плити підлоги, вкриті блакитною поливою (тип мощення 2). Різновиди блакитних і зелених глязурованих та теракотових підлог, інтер'єри двох покоевих кімнат й приймальної зали гончарівського палацу гіпотетично реконструйовано комп'ютерним методом В. Мезенцевим і С. Дмитрієнком у 2015-16 рр.⁴⁹

Автори реконструкції найранішого герба Орлика гіпотетично домалювали два симетричні білі пірначі по боках щита. Вище згадувалось, що у Швеції він подібним чином додав дві булави обабіч щита на своєму гербі на двох печатках як геральдичні символи його гетьманського достоїнства.

В. Мезенцев обґрунтовує наступними аргументами залучення двох пірначів на запропонованій реконструкції герба Орлика до його гетьманства. Нагадаємо, що пірнач разом з іншими козацькими клейнодами зображено на уламку теракотової кахлі, знайденому в ході торішніх розкопок фундаменту хати Орлика. Ця кахля з декоративною арматурою, вірогідно, належала до оформлення його герба на тій чи іншій теракотовій печі того житла. Але замалі зображення там арматури не пасують до більшої теракотової кахлі з гербом, і тому вони не комбінуються на нашій реконструкції. Тож можна гадати, що груб з теракотовими кахлями було дві чи більше у покоях Орлика.

Пірнач найбільше знаний як парадно-церемоніальна зброя і атрибут влади козацьких полковників і зустрічається на їхніх гербах. Наприклад, два пірначі, шаблі, прапори й гармати розташовано по боках геральдичної емблеми миргородського полковника Данила Апостола на срібних шатах ікони, які він фундував. Однак видатний знавець козаччини проф. Дмитро Яворницький на підставі архівного документу відзначив, що Кош видавав військові пірначі як клейноди полковникам та козацьким старшинам (офіцерам), котрі очолювали не менше 500 козаків, і табунщикам коней запорізького війська.⁵⁰ В Україні XVI-XVIII ст. пірнач був також клейнодом курінних отаманів та ознакою влади козацької старшини.⁵¹

О. Однороженко прийняв нашу реконструкцію герба Орлика до 1708 р. з двома пірначами. Цей геральдист підтвердив, що пірначі поміщали на свої герби й печатки не лише полковники, а іноді писарі, полкові обозні та інші козацькі старшини й шляхтичі Гетьманщини і Речі Посполитої у другій половині

Археологічні дослідження на південно-східному посаді.

XVII-XVIII ст.⁵² Так, пірнач та інша зброя й знамена зображені навколо герба вітебського земського писаря Адама Киселя-Дорогиницького на гравюрі Щирського 1683 р.⁵³ Золотий пірнач зі стрілою й хрестом намальовано на гербі обозного Миргородського козацького полку Василя Родзянки (1723–34 рр.) на його портретах XVIII ст.⁵⁴

На основі цих аргументів і консультацій з геральдистами В. Мезенцев припускає, що старший канцелярист та згодом генеральний писар Орлик вживав пірнач як клейнод і поміщав його на своєму гербі до обрання гетьманом. Варто також врахувати, що 1698 р. він одружився з донькою полтавського полковника Павла Герцика, Ганною. Чи міг писар Орлик з родового герба дружини перейняти на свій герб пірнач як символ влади переважно полковників? Представляємо опубліковану гіпотетичну реконструкцію найранішого відомого керамічного герба Орлика до його гетьманства та її обґрунтування на оцінку спеціалістів з геральдики та еліти України. Археологічні дослідження решток садиби найвидатнішого мазепинця і автора першої української конституції 1710 р. будуть продовжені.

2017 р. загін експедиції під керівництвом археолога Андрія Потапенка (Чернігівський університет) продовжив розкопки залишків адміністративних споруд другої половини XVIII ст. на маєтку генерального судді В. Кочубея по вул. Гетьманській, 74 на південно-західній околиці Батурина. З кінця XVII ст. там збереглась цегляна одноповерхова резиденція цього високопосадовця Мазепиного часу, де зараз міститься Музей дому В. Кочубея заповідника «Гетьманська столиця». До XIX ст. кам'яниця мала параметри 9.8 x 15 м. У другій половині XVIII ст. Розумовський тимчасово володів тим маєтком й проводив там будівництво.

Зліва і в центрі: срібні шилінги шведської королеви Христини Вази, карбовані у Ризі в Лівонії 1635-54 рр. Справа: срібний солід Шведської Лівонії (після 1644 р). Знахідки у Батурині 2017 р.

2004-05 рр. Ю. Ситий розкопав рештки найбільшої прямокутної споруди, яку Розумовський прибудував до південно-західньої стіни Кочубеєвої палати. Археолог визначив її плян, довжину 25.2 м й ширину 14.1 м.⁵⁵ Вона була довшою за мурований палац Мазепи на Гончарівці. Ця дерев'яна прибудова не мала цегляних фундаментів.

Ю. Ситий вважає, що там знаходилося чотири чи п'ять ogrivальних печей. Їх обличкували дорогими керамічними кахлями, розписаними кобальтовою і білою поливою з квітковими орнаментами й стилізованими зображеннями птахів та європейської архітектури у голландській пізньобарокковій манері. Вони подібні до ошатних пічних кахлів обох палаців Розумовського у Батурині. Вірогідно, гетьман імпортував їх з Нідерландів.

У 2016-17 рр. експедиція розкопала значну частину фундаментів меншого прямокутного будинку, що Розумовський прибудував з південного заходу до вищеописаного дерев'яного дому. Пізніша прибудова мала розміри 10 x 15 м, майже такі, як кам'яниця Кочубея у XVII-XVIII ст. Напряма поздовжніх стін обох будинків співпадав. Палата Кочубея та дві зрубні суміжні прибудови до неї, очевидно, з'єднувались входами у єдиний комплекс.

Розкопані фундаменти південної прибудови спорудили у підосшві бутовою кладкою з битої цегли, залитої розчином. Фундамент заглиблено у материк на 0.5 м. Його верхній обріз і цоколь змурували порядовою кладкою з цілої цегли. Збереглося до дев'яти рядів цегли у висоту. Цей солідний фундамент має ширину 1.2-1.3 м. Стіни, підлога й покрівля споруди були дерев'яними.⁵⁶

За Ю. Ситим, південна менша прибудова, як і

господа Кочубея, мала три груби, оздоблені керамічними кахлями. В процесі розкопок фундаментів тої прибудови знайшли цілі й багато побитих зразків двох типів. Кахлі, розписані синьою, білою і бронзовою глазурою з вигадливими стилізованими рослинними візерунками на картушах, правдоподібно, є українськими чи російськими імітаціями модної у XVIII ст. голландської художньої майоліки. Знайдені простіші кахлі здебільша без орнаментів, вкриті соковитою жовтою, білою, брунатною, синьою, бежевою чи тілесною емаллю, могли виготовити у Батурині. В другій половині XVIII ст. Розумовський заснував там мануфактурне виробництво кахлів та іншої архітектурної кераміки.⁵⁷

Ю. Ситий відносить спорудження південної прибудови та опорядження її груб описаними вище кахлями до третьої чверти XVIII ст., коли у Батурині налагодилось продукування цегли й кахлів. Повністю дерев'яну найбільшу прибудову до кам'яниці Кочубея він датує серединою того століття.

До кінця XVIII ст. дослідник відносить третю споруду Розумовського цього комплексу. Вона стояла окремо на південний схід від обох прибудов. 2017 р. археологи розкопали там фрагмент фундаментів, що підтримували зрубні стіни. Ширина зовнішнього фундаменту біля 0.5 м. Крім битої цегли часу Розумовського, у його кладці перевикористали биту цеглу з боріздками від розібраних руїн Мазепиної столиці. Плян та габарити цього будинку встановлять подальші археологічні дослідження. Відсутність знахідок пічних кахлів та порівняно вужчі фундаменти споруди дозволили Ю. Ситому здогадно визначити її як пізнішу нежитлову службову чи господарчу будівлю того комплексу.⁵⁸

Він вважає, що усі три розкопані споруди другої половини XVIII ст. були одноповерховими, не мали підвалів і разом з колишньою оселею В. Кочубея слугували управами адміністрації останнього гетьмана. В. Мезенцев припускає, що прибудови до Кочубеєвої палати могли бути зрубним домом, який розібрали й перевезли до Батурина з с. Великого Самбора. Він не підійшов для мешкання Розумовському. Тому 1759 р. запропонували Генеральній військовій канцелярії встановити цей дім поблизу гетьманського двору й розмістити там названу канцелярію, генеральний суд та інші «національні» (державні) установи Гетьманщини.⁵⁹

Співробітниця Батуринського заповідника д-р Марина Герасько розглянула документи й зображальні

Королева Шведської імперії Христина Ваза (1632-54 рр.).

матеріали про такі рублені урядові будівлі Розумовського у Батурині, опублікувала їхні пляни та свої графічні реконструкції екстер'єрів. Вона твердить, що в другій половині XVIII ст. у місті знаходились будинки генеральної і сотенної канцелярії, генерального й земського судів, архіву, караульних та інших управлінських, військових і правоохоронних структур Гетьманщини. Проте ця дослідниця не вирішила питання щодо їхньої льокалізації.⁶⁰ На жаль, жодна з таких дерев'яних адміністративних й судових споруд не збереглась до нашого часу. Зразком державних будинків доби Розумовського є існуюча досі мурована двоповерхова канцелярія Київського козацького полку, що спорудили у стилі пізнього українського барокко з елементами рококо 1756-65 рр. в Козельці.

У другій половині XIX ст. родина Кочубеїв відкупила свій колишній маєток з парком у Батурині. Тоді господарі розібрали усі дерев'яні споруди Розумовського і відремонтували й розширили кам'яницю В. Кочубея.⁶¹ Археологічні дослідження залишків урядових будинків останнього гетьмана відновляться цього літа.

Під час минулорічних розкопок на Кочубеєвому подвір'ї знайшли дорогий малий срібний натільний хрест. Ю. Коваленко датує хрестик XVII-XVIII ст. і гадає, що він належав якійсь дитині з родини Кочубеїв чи іншої сім'ї козацької еліти. Його форма та гравірований орнамент на задньому боці близькі до тільників місцевого виробництва козацької доби.

На лицьовій стороні артефакту відтиснуто восьмикінцевий православний Голгофський хрест. Згідно інтерпретації В. Мезенцева, на завершеннях трьох ramen викарбувано ініціали Ісуса Христа, Царя, за змішаною візантійсько-слов'янською іконографічною традицією. Там грецькі літери *IC* та *X* є канонічною абрєвіатурою імени Христа, а кирилична літера *Ц*, очевидно, означає Його титул церковно-слов'янською мовою: *Цар*. Така коротка монограма імени й титулу Христа, лише з чотирьох літер (*IC, X, Ц*), надзвичайно рідко зустрічається серед православних хрестів з греко-кириличними написами Нового часу. Більш поширеними тоді є довші монограми для імени Христа (*IC, XC*) та його титулу (*Цар Слави*). Мабуть, таке скорочення звичайної монограми обумовлено малим розміром цього дитячого хреста.

В ході торішніх розкопок у колишній фортеці Батурина на вул. Віктора Ющенка, 25 знайшли більший бронзовий натільний хрест. Його нижнє рамено відламано. На перехресті він має стилізований терновий вінець з радіяльними променями між раменами. На лицьовій стороні у центрі є рельєфне зображення вписаного восьмикінцевого православного хреста з мініатюрним терновим вінцем, повішеним на вертикальне рамено.

Ю. Коваленко переконаний, що цей дешевший бронзовий хрест відлили у Московії в XVII ст. й привезли до Батурина у гетьманський період. Подібні хрести-тільники носили старообрядці. Їх переслідували в Росії й багато з них знайшло притулок від релігійних гонінь у козацькій державі. Як видно, старовіри та їхні культові предмети проникали й до гетьманської столиці. Про знахідки натільних хрестів і металевих іконок з розкопок поховань міщан попередніх років розповідається у новій статті Ю. Ситого, присвяченій християнським пам'яткам матеріальної культури Батурина XVII-XVIII ст.⁶²

Під час розкопок на фортеці 2017 р. Ю. Коваленко знайшов раритетний бронзовий перстень з печаткою на октагональній скляній вставці кінця XVII – початку XVIII ст. С. Дмитрієнко детально обстежив мініатюрні рельєфні зображення на печатці, зробив з неї відбитки

Братська могила біля Воскресенської церкви на цитаделі, де 2017 р. перепоховали останки батуринців, ексгумовані археологами в 2013-15 рр. Знімок Л. Ясновської.

на воску, їхні промальовку й макрофотографії. На печатці бачимо стилізоване зображення фортечного мура з брамою і двома вежами, увінчаними конічними покрівлями. Над фортецею летить орел, який бореться зі змієм чи драконом з лапами.

Дослідники артефакту В. Мезенцев та Ю. Коваленко одноставно твердять, що фортеця на печатці символізує Константинопіль. Там показано мітичний двобій двох названих істот у небі над містом. Таке відіння описано у повісті про захоплення візантійської столиці турками в 1453 р. російського автора Нестора Іскандера. У його творі кінця XV – початку XVI ст. орел уособлює християнство, а змій – мусулманство. Їхня легендарна боротьба була витлумачена візантійськими пророками таким чином, що наприкінці християнство перемаже й знову запанує у Царгороді.⁶³

Ілюстрації цієї легенди були популярні у декоративному мистецтві Московії XVII ст. Золоті та срібні персні-печатки того часу зі схожими композиціями знайшли в Тульській області та Мордовії РФ.⁶⁴ В Україні нам невідомі ранньомодерні печатки з таким візантійським мотивом. Вони переважно мають геральдичні емблеми.⁶⁵ Описаний сюжет також не зустрічається на гербах гетьманів, козацької старшини і шляхти та на барокових гравюрах України.⁶⁶

Це дозволяє В. Мезенцеву і Ю. Коваленкові гадати, що перстень-печатку, знайдену в Батурині, привезли туди з Московії за правління Мазепи. Такою не-геральдичною печаткою міг користуватись освічений козацький офіцер, державний службовець, писар чи священик, який не мав шляхетського походження і свого герба. Але її власник, напевно, знав візантійську

легенду, зображену на печатці, радше, за повістю Іскандера про падіння Царгороду, і мав культурні або церковні зв'язки з Московією.

Під час тогорічних розкопок на батуринській фортеці, передмістях Побожівка й Гончарівка та на садибі Кочубея також знайшли: дві керамічні полив'яні іграшки, виготовлені у народній манері (рідкісне мале горнятко і звичайний свищик у формі стилізованого птаха), три фрагменти орнаментованих теракотових козацьких люльок (чубуків), дві залізні поясні пряжки, два мідяні гудзики, три олов'яні (свинцеві) мушкетні кулі, різні залізні ремісничі й господарчі знаряддя та побутові речі місцевого виробництва XVII-XVIII ст. Знайдено дев'ять срібних польсько-литовських і три мідні російські монети того часу, два срібні шилінги шведської королеви Христини Вази, карбовані у Ризі в Лівонії 1635-54 рр., та срібний солід XVII ст. з Лівонії у складі Шведської імперії. Ідентифікацію і датування польських та лівонських монет проведено Ю. Коваленком.

Ю. Ситий вважає, що у Батурині від побудови там замку в 1625 р. до розорення міста 1708 р. в обігу були головно монети Речі Посполитої, а за Розумовського домінували гроші Російської імперії. За Ю. Коваленком, срібні й білонові лівонські соліди широко використовувались у Батурині та Гетьманщині до початку XVIII ст. разом з польсько-литовськими срібними півтораками («чехами») й мідяними боратинками. Соліди Шведської Лівонії знайдено на садибі Мазепи на Гончарівці, що існувала у 1700-08 рр.⁶⁷ Правдоподібно, вони поступали до грошового обігу козацької держави з Прибалтики через Литву і Білорусь.

У попередні роки в ході розкопок Мазепиному двору знаходили також уламки дорогого імпортного керамічного столового посуду, вкритого якісною брунатною глязурою XVII-XVIII ст. Л. Мироненко виявила аналогії таким виробам у Німеччині, Чехії, Польщі й Білорусі того часу й припускає, що їх експортували до Батурина з Прибалтики чи Центральної Європи. У білоруських містах цей посуд називали «ризьким товаром» і, очевидно, привозили туди з Лівонії.⁶⁸

За останніми археологічними дослідженнями Ю. Ситого та Л. Мироненко, південно-східній посадській ремісничий район, що знаходився між мастками Мазепи на Гончарівці та Розумовського на Теплівці, знищило російське військо під час розгрому Батурина 1708 р. Лише через півстоліття там відродилась слобода гончарів і цеглярів, коли останній гетьман знову заселив спустошене місто.⁶⁹

Відзначення річниці загибелі Мазепиної столиці у цитаделі Батурина 13 листопада 2017 р.
Світлини В. Кошмала, Т. Кербут та Л. Ясновської.

Минулого літа на північний захід від Мазепиної садиби археологи частково розкопали залишки дерев'яного житла, можливо, гончара, яке спалили під час того нападу. У котловані хати знайшли осколок вибухового чавунного ядра від гарматного обстрілу

Батурина царським військом.⁷⁰

Так, 2017 р. українсько-канадська археологічна експедиція у Батурині відкрила цегляні фундаменти трьох досі невідомих споруд доби Мазепи і Розумовського. Почались розкопки решток резиденції Ор-

Виступ кобзаря і лірника Олександра Тріуса з м. Ромни Сумської обл. біля пам'ятника жертвам Батуринської трагедії у цитаделі. Фото В. Кошмала.

лика. Знайдені там фрагменти унікально орнаментованих пічних кахлів допомогли дослідникам графічно реконструювати найраніший відомий керамічний герб цього славного українського політичного діяча.

Останні археологічні студії показують динамічний розвиток мурованого будівництва, ремесла, керамічного декоративного і геральдичного мистецтва українського барокко та широкі торгові й культурні контакти столиці козацької держави з Голляндією, Річчю Посполитою, Шведською Лівонією та Московією. Вперше у Батурині знайшли імпортований перстень-печатку з візантійським художнім сюжетом. Виявлено нові археологічні свідчення про розорення ремісничих районів Мазепиної столиці армією царя Петра.

Після натурної реконструкції цитаделі фортеці у 2008 р. відбудована там Воскресенська церква 1699 р., яку фундував Мазепа й спалили нападники 1708 р., стала усипальницею жертв Батуринської трагедії. Відтоді заповідник «Гетьманська столиця» організував перепоховання з почестями останків сотень чоловіків, жінок і дітей у крипті цього храму. Археологи масово ексгумували їхні рештки головню на цвинтарях названої церкви і собору св. Трійці 1692 р. на фортеці та на околиці Теплівка у 2005-09 рр. Однак минулого року

в крипті Воскресенського храму вже не вистачило місця для нових перепоховань.

У 2013-15 рр. експедиція розкопала 98 могил XVII-XVIII ст. на кладовищі Троїцького собору, який обстріляло з облогових гармат й спалило військо Меншикова. Археологи і антропологи віднесли частину (другий ярус) похованих там міщан до жертв різанини 1708 р.⁷¹ Їхні кістяки й черепи зберігались у сховищах Батуринського заповідника і обстежувались Ю. Долженком та іншими спеціалістами з фізичної антропології. Туди приносили й людські рештки, знайдені випадково під час земляних робіт будівельниками і мешканцями у різних дільницях Батурина в останні роки.

18 серпня 2017 р. заповідник поховав останки, що знаходились у його сховищах, в братській могилі біля Воскресенської церкви на цитаделі. На могилі встановили кам'яний хрест, подібний до козацьких могильних хрестів. У заповіднику залишилися тільки кістяки жертв трагедії 1708 р., на яких наявні ознаки насильницької смерті (прострілені кулями, посічені шаблями й проломані черепи, обрубані та обпалені кістки) на випадок продовження чи перевірки їхніх досліджень антропологами.

13 листопада 2017 р. Батуринський заповідник, як кожного року, гідно відзначив річницю загибелі Мазепиної столиці. У меморіальному заході взяло участь біля 450 батуринців і гостей з Чернігівської й Сумської областей, Києва та інших міст України. Присутні вшанували пам'ять нескорених козаків і міщан, які повстали на заклик Мазепи, мужньо захищали його твердиню й віддали життя за волю і незалежність Батьківщини. Встановлена у Батурині багатолітня традиція відзначення роковин цієї трагедії вселяє віру в те, що розголос про неї почують усі українці й світ і людство її не забуде.

* * *

У серпні українсько-канадська археологічна експедиція відновить щорічні пляномірні польові дослідження в Батурині. Однак, через бюджетні скорочення, невідомо, чи зможе Чернігівська обласна державна адміністрація фінансувати розкопки там цього літа. За таких умов в Україні благодійна підтримка українців у Канаді та Сполучених Штатах Америки уможливить продовження Батуринського археологічного проєкту.

Його учасники звертаються до українських організацій, фондів, компаній, громад і доброчинців

діяспори з проханням надалі підтримувати розкопки Мазепиної столиці й публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати Ваші чеки з пожертвами на адресу: **Orest Steciw, M.A., President, Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6**. Просимо виписати Ваші чеки на: **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project)**.

Мешканцям США радимо надіслати пожертви на адресу: **Mr. Stan Kamski, Treasurer, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 59 Queen's Park Cr. E., Toronto, ON, Canada M5S 2C4**. Будь ласка, випишіть Ваші чеки на: **Pontifical Institute of Mediaeval Studies (memo: Baturyn Project)**. Ці наукові інститути надішлють канадським і американським громадянам відповідні офіційні посвідки для звільнення внесків від оподаткування. Мешканці США отримують посвідки для сплачування податків від американського філіялу Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонта. Усім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних з проектом публікаціях та публічних доповідях.

Додаткову інформацію про Батуринський проект у Північній Америці можна отримати від його канадського виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408 чи email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками просимо звертатись до наукового керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 774-296 чи email: yurisytyi@gmail.com.

Науковці широко дякують українцям Канади та США за щедрі багаторічну підтримку історико-археологічних досліджень столиці козацької держави. З Вашою допомогою ми збережемо й продовжимо цей проект в ускладнених умовах воєнного часу в Україні.

ПОСИЛАННЯ

1. Тексти чотирьох буклетів 2012-16 рр. розміщено на вебсайті Ліги Українців Канади (<http://www.lucorg.com/index.php/id/244/lang/ua>), а ілюстровані версії буклетів 2015-17 рр. у форматах ПДФ – на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи» (<http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-15-Bat-13-14-b1.pdf>); <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-16-Bat-15-s.pdf>; <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-17-Bat-16-s-2-1.pdf>). Див. також посилання 15, 19, 27, 34, 44.

2. V. I. Mezentsev, Yu. M. Sytyi, Yu. O. Kovalenko, "Brief Report on the Archaeological Findings at Baturyn in 2016", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 10 (Глухів-Київ, 2017), с. 42-46; вказані автори, "Report on Baturyn Archaeological Research in 2017", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 11 (Глухів-Київ, 2018), с. 43-48.

3. Martin Dimnik, Volodymyr Mezentsev, "Excavations at Baturyn in 2017", *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*, No. 29, January 2018, pp. 9-12. Числа цього бюлетеню Оттавського університету з ілюстрованими звітами про щорічні розкопки Батурина у форматах ПДФ розміщено в Інтернеті.

4. Володимир Коваленко, «До питання про час виникнення і першоназву Батурина», *Батуринська старовина: Збірник наукових праць*, вип. 4 (8), ред. Наталя Реброва та ін. (Чернігів, 2014), с. 7-12.

5. Юрій Ситий, Роман Луценко, Людмила Мироненко та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р.», Науковий архів Інституту археології НАН України у Києві за 2017, с. 28-30.

6. Юрій Ситий, «Зміни в характері занять населення Нижнього Посем'я після монголо-татарської навали», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 34-38.

7. Петро Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої, 1618-1648* (Київ, 2006), с. 260-261, 276-278.

8. Володимир Коваленко, Юрій Ситий, «Батурин, відкритий археологами», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. З. Когут (Київ, 2008), с. 124-134.

9. Наталія Саєнко, «Передмістя та околиці Батурина в XVII-XVIII ст.», *Батуринська старовина: збірник наукових праць*, вип. 6 (10), ред. Наталя Реброва та ін. (Ніжин, 2017), с. 67-70.

10. Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Східна околиця Батурина за археологічними джерелами», *Батуринська старовина*, вип. 6 (10), ред. Н. Реброва (Ніжин, 2017), с. 72-79.

11. Див. посилання 7.

12. Лариса Виногородська, Юрій Ситий, «Батуринська кахля», *Пам'ятки України: історія і культура*, річник 40, № 3, 2008, с. 29-34, 36.

13. Yuriy Dolzhenko, "Craniological Characteristics of Baturyn's Population in 17-18 Centuries", *Ніжинська старовина*, вип. 18 (21), 2014, с. 48-52.

14. Ситий, Мироненко, «Східна околиця Батурина за археологічними джерелами», с. 78-79.
15. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи* (Торонто, 2016), с. 6.
16. Див. посилання 13.
17. Борис Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля*. (Київ, 1991), с. 9-10. Див. також посилання 37, 38.
18. Див. посилання 9, 14.
19. Євген Луняк, *Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників* (Ніжин, 2013), с. 224, 278, 287, 309, 324, 327, 391; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, Вячеслав Скороход, *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського* (Торонто, 2015), с. 7-8.
20. Сергій Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.* (Київ, 2007), с. 83-96, 120; його ж, *Військо Карла XII на Півночі України* (Київ, 2017), с. 120, 153-164.
21. Николай Костомаров, *Мазепа* ((Москва, 1992), с. 252-253.
22. *Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів*, ред. Олександр Коваленко, 2 вид. (Чернігів, 2012), с. 190.
23. Див. посилання 21.
24. Павленко, *Загибель Батурина 2 листопада 1708 р.*, с. 120.
25. Когут, Мезенцев, Ситий, Скороход, *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського*, с. 10-13.
26. Віктор Киркевич, Володимир Віроцький, *Гетьманська столиця Батурин* (Київ, 2007), с. 135-138.
27. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздобу палацу Івана Мазепи* (Торонто, 2017), с. 15-22; Володимир Мезенцев, «Керамічні розетки споруд Центральної України XVII-XVIII ст.», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*, вип. 11 (Глухів-Київ, 2018), с. 128-130, рис. 10, 11.
28. Олександр Бондар, «“Palazzo en fortezza” на Гончарівці в Батурині», *Сіверянський літопис*, № 1-2, січень-квітень 2018, с. 41-49.
29. Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз, *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко* (Київ, 2006), с. 158, 447; Дмитро Степовик, *Українська гравюра бароко* (Київ, 2012), с. 454-458.
30. Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, 2 вид., ред. Любомир Винар (Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001), с. 61.
31. Бондар, «“Palazzo en fortezza” на Гончарівці в Батурині», с. 44.
32. Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*, с. 20-23.
33. Стефан Таранушенко, *Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України* (Харків, 2014), с. 68-69, 818-819.
34. Володимир Мезенцев, «Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст.», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*, вип. 5 (Київ-Глухів, 2012), с. 179-186; Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* (Торонто, 2012), с. 18-21.
35. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р.», с. 54-57.
36. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, т. 1, упорядник Сергій Павленко (Київ, 2007), с. 376-379, 384, 390-391, 399.
37. Bertil Haggman, “Pylup Orlyk's Long Journey through Europe: from Ottoman Territory to Sweden in 1714-1716 and His Return to Turkey in 1722”, *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. З. Когут (Київ, 2008), с. 367-372; Тарас Чухліб, *Пилип Орлик*. Серія: «Великі українці» (Київ, 2008), с. 5-21. Див. також посилання 17, 38.
38. Василь Ульяновський, «Пилип Орлик», *Володарі гетьманської булави* (Київ, 1994), с. 424.
39. *Батурин: сторінки історії*, 2 вид. (Чернігів, 2012), с. 125, 152-154, 201, 211.
40. Саєнко, «Передмістя та околиці Батурина в XVII-XVIII ст.», с. 68.
41. *Україна – козацька держава*, укладач Володимир Недак, 2 вид. (Київ, 2007), с. 652; Про останні дослідження будинку Ю. Дарагана в Покорщині див. Володимир Павленко, Микола Корзаченко, «Обстеження технічного стану історико-архітектурних пам'яток Чернігівщини», *Чернігівські старожитності: науковий збірник*, вип. 5 (8), Чернігів, 2018, с. 49-54, рис. 9-14.
42. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р.», с. 34-36, рис. 68-80.
43. Див., наприклад, Радишевський, Свербигуз, *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*, с. 13, 23, 93, 143, 182, 189, 192, 196, 203, 228,

- 243, 266, 280, 283, 300, 311, 428, 430, 453, 463, 468, 487; Степовик, *Українська гравюра бароко*, с. 185, 215, 216, 219, 276, 296, 383, 395, 415, 423, 443, 456; Григорій Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи* (Київ, 2015), с. 15, 17, 20-22, 25, 27, 28, 32, 41, 44, 47, 51, іл. 4, 8.
44. Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина* (Торонто, 2011), с. 13-15; Полюшко, *Герб гетьмана Івана Мазепи*, с. 55. Див. також посилання 34.
45. Ігор Ситий, «Герб і печатка Пилипа Орлика», *Генеалогічні записки*, вип. 9, нова серія 3, Львів, 2011, с. 33-37. Див. фото відбитків печаток Орлика 1716 р. і 1719 р.: *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yurii Savchuk* (Kyiv, 2010), figs. 108, 111, pp. 153, 155.
46. Щиро дякуємо д-р Олегові Однороженкові за його цінні консультації та інформації В. Мезенцева у 2018 р.
47. Владислав Лукомский, Вадим Модзалевский, *Малороссийский гербовник*. Репринтное издание (Київ, 1993), с. 157; Ситий, «Герб і печатка Пилипа Орлика», с. 33-35.
48. Див. посилання 44.
49. Когут, Мезенцев, Ситий, Скороход, *Археологічні дослідження у Батурині 2013-2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського*, с. 16, 20; Когут, Мезенцев, Ситий, *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*, с. 10-11, 18-19, 23-24.
50. Дмитро Яворницький, *Історія запорозьких козаків у трьох томах*, т. 1 (Київ, 1990), с. 231.
51. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Пірнач>
52. Див. посилання 46.
53. Степовик, *Українська гравюра бароко*, с. 395.
54. *Україна – козацька держава*, 2 вид. (Київ, 2007), с. 612-613.
55. Юрій Ситий, Сергій Дмитрієнко, «Реконструкція зовнішнього вигляду садиби В. Кочубея на Чорній річці», *Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць*, ред. Олександр Коваленко (Ніжин, 2007), с. 269-270.
56. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р.», с. 40-44, 46.
57. Микола Терех, «Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII-XIX ст.)», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. З. Когут (Київ, 2008), с. 401-405.
58. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р.», с. 45-46.
59. *Батурин: сторінки історії*, 2 вид. (Чернігів, 2012), с. 180-181.
60. Марина Герасько, «Архітектура батуринських урядових будівель XVIII століття», *Народна творчість та етнологія*, № 3, Київ, травень-червень 2017, с. 86-96.
61. Наталя Реброва, «Будинок генерального судді В. Кочубея: історія пам'ятки», *Сіверянський літопис*, № 4-6, 2013, с. 67.
62. Юрій Ситий, «Релігійне життя у пам'ятках матеріальної культури Батурина», *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії* (Київ, 2018), с. 274-276. Див. також Когут, Мезенцев, Ситий, *Археологічні дослідження Батурина 2016 року*, с. 18, 22-23.
63. http://byzantion.ru/romania_rosia/nestor1.htm
64. <http://obzor-novostei.ru/705-drevnerusskie-srednevekovye-pechatnye-perstni.html>; <http://obzor-novostei.ru/706-drevnerusskie-srednevekovye-pechatnye-perstni-2.html>
65. Див., наприклад, Ігор Ситий, *Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI-XVIII століть* (Київ, 2017).
66. Див. посилання 43, 47.
67. Когут, Мезенцев, Коваленко, Ситий, *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.*, с. 13, 17.
68. Людмила Мироненко, «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.». Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Київ, 2017). с. 156-157, рис. 125-126.
69. Див. посилання 14.
70. Ситий та ін., «Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2017 р.», с. 50-52.
71. Олександр Терещенко, Юрій Ситий, «Дослідження ділянки цвинтаря собору Живоначальної Трійці (XVII – початок XIX ст.)», *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії* (Київ, 2016), с. 124, 128-129.
- На задній обкладинці:** Реконструйовані цитаделя фортеці XVII ст. (нагорі) та палацово-парковий комплекс Кирила Розумовського 1799-1803 рр. у Батурині. Аерофото Н. Ребрової, 2017 р.

